

Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus

Jaarverslag 2017

Dit jaarverslag is een uitgave van Stichting
Pensioenfonds voor de Architectenbureaus

Administrateur tot en met 31 december 2017
Syntrus Achmea Pensioenbeheer N.V.
Postbus 3183, 3502 GD Utrecht

www.architectenpensioen.nl
bestuur@architectenpensioen.nl

datum
20 juni 2018

Inhoudsopgave

I. Bestuursverslag

Voorwoord van het bestuur	4
Kerncijfers	5
1. Het fonds	7
2. Bestuursverslag	17
3. Financieel beleid	25
4. Risicomanagement	35
5. Vermogensbeheer	39
6. Raad van toezicht	46
7. Verantwoordingsorgaan	48

II. Jaarrekening

1. Jaarrekening	62
-----------------	----

III. Overige gegevens

1. Statutaire regeling omtrent de bestemming van het saldo van baten en lasten	108
2. Actuariële verklaring	109
3. Controleverklaring van de onafhankelijke accountant	111

IV. Bijlagen

1. Benoemende organisaties	114
2. Externe partijen	114
3. Nevenfuncties	116
4. Samenstelling bestuursbureau	118

I. Bestuursverslag

Voorwoord van het bestuur

Dit is het jaarverslag over 2017 van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus (hierna: het fonds). Het bestuur legt in dit jaarverslag verantwoording af over het gevoerde beleid en de resultaten hiervan in het afgelopen boekjaar. Ook leest u in dit verslag hoe het bestuur met de ontwikkelingen in zowel de pensioenwereld als in de architectenbranche is omgegaan.

Eind 2016 leek het doorvoeren van een korting onafwendbaar, maar gedurende 2017 steeg het eigen vermogen van het fonds van € 230.120.000 naar € 496.418.000. Dat had tot gevolg dat de actuele dekkingsgraad is gestegen van 105,9% eind 2016 naar 113,1% eind 2017. De beleidsdekkingsgraad is gestegen van 98,6% naar 110,7%. Deze ligt echter nog steeds onder de vereiste dekkingsgraad.

Als gevolg van de te lage dekkingsgraad heeft het fonds in 2017 de pensioenen niet kunnen verhogen. Voor de actieve deelnemers was de ambitie 0,75%. De prijzen gingen in 2017 met 0,1% omhoog. Voor de pensioengerechtigden en gewezen deelnemers was de ambitie dan ook 0,1%. De achterstand in toeslagverlening is daardoor opgelopen: voor actieve deelnemers naar 12,56% en voor pensioengerechtigden en gewezen deelnemers naar 14%. Dit is exclusief de korting op de pensioenaanspraken van 2,8% die in 2013 is doorgevoerd. Het fonds heeft in 2017 geen korting op de pensioenaanspraken en -uitkeringen hoeven doorvoeren, maar is in gesprek met cao-partijen over de indexatieambitie.

Het bestuur heeft vastgesteld dat de pensioenuitvoering door Syntrus Achmea Pensioenbeheer N.V. lange tijd op belangrijke onderdelen niet voldeed aan de uitvoeringsafspraken in de overeenkomst. Het bestuur is als reactie hierop in het najaar van 2016 gestart met de zoektocht naar een nieuwe uitvoerder. Na een gedegen selectieproces heeft het bestuur in februari 2017 besloten de administratie van het fonds per 1 januari 2018 bij APG onder te brengen. Het bestuur is van mening dat APG een toekomstbestendige uitvoerder is die goede kwaliteit biedt tegen lage kosten. Een groot deel van de bestuurlijke capaciteit is in 2017 besteed aan de transitie naar APG.

Door maatschappelijke ontwikkelingen wordt het fonds steeds meer geconfronteerd met het afnemen van draagvlak voor collectieve regelingen en met verdergaande individualisering, een toename van zzp'ers in de architectenbranche, verder oplopende uitvoeringskosten en een toename van de bestuurlijke complexiteit. Het bestuur onderzoekt in goede samenwerking met cao-partijen hoe de regeling in de toekomst het best kan worden vormgegeven en streeft hierbij naar een simpel uitlegbare regeling die makkelijk uitvoerbaar is. De belangen van de deelnemers staan daarbij voorop, met andere woorden: de deelnemer staat centraal.

De Raad van Toezicht (hierna: RvT) heeft het voorgenomen besluit van het bestuur ter vaststelling van het jaarverslag en de jaarrekening goedgekeurd, waarna het bestuur tot vaststelling heeft besloten. Het bestuur bedankt iedereen die in het verslagjaar heeft bijgedragen aan het functioneren van het fonds voor zijn of haar bijdrage.

Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus
20 juni 2018, Culemborg

Kerncijfers (bedragen x EUR 1.000)

	2017	2016	2015	2014	2013
<u>Bureaus, deelnemers en pensioengerechtigden</u>					
Aangesloten bureaus met personeel	1.166	1.104	1.050	1.063	1.103
Deelnemers	7.954	7.477	7.061	6.762	7.063
Gewezen deelnemers	30.650	29.560	28.294	27.034	26.883
Pensioengerechtigden	13.020	12.649	12.584	12.446	11.972
<u>Premie en uitkeringen</u>					
Premiebijdragen werkgevers en werknemers	47.299	44.229	42.808	52.771	56.964
Pensioenuitkeringen, inclusief afkopen	103.629	100.096	97.520	94.939	93.236
<u>Beleggingen</u>					
Totaal belegd vermogen	4.287.920	4.113.356	3.738.271	3.779.263	3.226.947
Beleggingsresultaten risico fonds	248.083	443.842	11.808	660.217	106.134
Gerealiseerd beleggingsrendement	6,19%	12,00%	0,43%	20,87%	3,46%
Z-score	0,59	0,13	0,59	0,75	0,00
Performancetoets (ongecorrigeerd)	0,92	0,48	0,64	0,26	(0,63)
Saldo van baten en lasten	268.027	218.071	(209.040)	17.643	228.906
Rekenrente ultimo boekjaar DNB RTS	1,53%	1,38%	1,75%	1,96%	2,82%
<u>Voorzieningen en reserves</u>					
Aanwezig eigen vermogen	498.147	230.120	12.049	221.089	203.446
Vereist eigen vermogen	757.997	725.610	707.248	584.582	502.756
Minimaal vereist eigen vermogen	165.473	168.470	160.771	153.198	128.948
Totale technische voorziening	3.807.174	3.889.950	3.725.684	3.568.151	2.980.156
Actuele dekkingsgraad	113,1%	105,9%	100,3%	106,2%	106,8%
Beleidsdekkingsgraad ¹	110,7%	98,6%	101,7%	108,4%	n.v.t.
Reële dekkingsgraad	89,2%	80,1%	80,8%	n.v.t.	n.v.t.
<u>Kosten</u>					
Vermogensbeheerkosten (direct) ²	4.449	3.517	6.047	5.428	4.148
Vermogensbeheerkosten per deelnemer ³	212	171	308	282	218
Uitvoeringskosten	5.169	4.436	3.921	3.257	3.343
Uitvoeringskosten per deelnemer ⁴	246	220	200	170	176
Uitvoeringskosten exclusief transitiekosten	4.557	4.436	3.921	3.257	3.343
Uitv.kst. excl. transitiekosten per deelnemer	217	220	200	170	176

¹ Op grond van de Pensioenwet moeten pensioenfondsen hun beleidsbeslissingen baseren op de beleidsdekkingsgraad.

² De vermogensbeheerkosten, inclusief transactiekosten, zijn nader toegelicht in hoofdstuk 5 Vermogensbeheer.

³ Vermogensbeheerkosten gedeeld door de som van het aantal deelnemers en pensioengerechtigden.

⁴ Uitvoeringskosten gedeeld door de som van het aantal deelnemers en pensioengerechtigden.

Gegevens pensioenregeling (bedragen x EUR 1.000)

	Middellood	Middellood	Middellood	Middellood	Middellood
Uitkeringsovereenkomst					
Opbouwpercentage ouderdompensioen	1,875%	1,875%	1,875%	1,75%	1,90%
Opbouwpercentage wezenpensioen	14%	14%	14%	15%	15%
Pensioenrichtleeftijd	67	67	67	65	65
Maximumloon	74.022	73.175	72.450	71.733	71.733
Franchise	13.562	13.360	13.227	14.568	14.568
Maximum pensioengrondslag	60.460	59.815	59.223	57.165	57.165
Feitelijke pensioenpremie verplichte regeling	23%	23%	23%	30,3%	30,3%
Werkgeversdeel	12,65%	12,65%	12,65%	16,665%	16,665%
Werknemersdeel	10,35%	10,35%	10,35%	13,635%	13,635%
Verhoging ingegane pensioenen	0%	0%	0%	0%	0%
Verhoging pensioenrechten (gewezen) deelnemers	0%	0%	0%	0%	0%

1 Het fonds

1.1 Over het fonds

1.1.1 Naam en vestigingsplaats

Het fonds is opgericht in 1958 en per 1 januari 2018 statutair gevestigd in Harderwijk. Het fonds is ingeschreven bij de Kamer van Koophandel in Utrecht onder nummer 41199584. De laatste statutenwijziging vond plaats in december 2017. Het fonds is aangesloten bij de Pensioenfederatie. De bedrijfstak bestaat uit bureaus die zich voornamelijk bezighouden met architectenwerkzaamheden. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft de regeling verplicht gesteld.

1.1.2 Onze doelstelling

Het fonds heeft als doel binnen de werkingssfeer de deelnemers, de gewezen deelnemers, de pensioengerechtigden en de overige belanghebbenden te beschermen tegen de geldelijke gevolgen van ouderdom, arbeidsongeschiktheid en overlijden. Het bestuur streeft hierbij naar een optimale kwaliteit en zorgvuldigheid met betrekking tot de uitvoering. Het algemene beleidsuitgangspunt is om de pensioentoezegging onder een breed scala van omstandigheden na te komen en wel tegen een zo laag en stabiel mogelijke premie.

1.1.3 Onze missie

Conform norm 18 uit de Code Pensioenfondsen heeft het fonds een missie opgesteld. De volgende kernwaarden zijn gedefinieerd: samen, rationeel, helder en recht-door-zee.

Het fonds voert op verzoek van sociale partners en het door hen vastgestelde risicoprofiel de pensioenregeling uit voor de (gewezen) deelnemers, pensioengerechtigden en werkgevers uit de architectenbranche. Dit gebeurt duurzaam, met helpende service, heldere communicatie en tegen een stabiele en aanvaardbare premie, acceptabele kosten en uitlegbare risico's. Het fonds wil (gewezen) deelnemers, pensioengerechtigden en werkgevers van alle generaties een goed en realistisch toekomstperspectief geven en hen helpen om goed te kunnen investeren in hun tijd later. Het uitgangspunt daarbij is dat onze deelnemers tevreden met pensioen gaan en dit daarna ook blijven.

1.1.4 Omvang van het fonds

Deelnemers

Het aantal deelnemers is in 2017 wederom licht gestegen. De trend van een dalende deelnemersomvang is hiermee gebroken. Het actieve deelnemersbestand is, met een gemiddelde leeftijd van 42,3 jaar, net wat jonger dan het gemiddelde

van alle Nederlandse bedrijfstakpensioenfondsen gezamenlijk. Het fonds als geheel is behoorlijk wat ouder. Dat komt doordat het aandeel gepensioneerden bij ons fonds relatief groot is.

Deelnemers	
Eind 2016	7.477
Toename	477
Eind 2017	7.954

Gewezen deelnemers en pensioengerechtigden

Het aantal gewezen deelnemers is in 2017 licht gestegen. Gewezen deelnemers hebben de bedrijfstak verlaten voordat hun pensioenaanspraken tot uitkering zijn gekomen. Zij hebben hun pensioenaanspraken ook niet overgedragen aan een eventuele nieuwe pensioenuitvoerder door middel van een waardeoverdracht. Zij of hun nabestaanden kunnen te zijner tijd een pensioenuitkering van het fonds tegemoetzien. Het bestuur staat afkoop van kleine pensioenen toe voor pensioenaanspraken die onder de wettelijke afkoopgrens liggen, omdat de hoogte van de aanspraken niet opweegt tegen de uitvoeringskosten.

Het aantal pensioengerechtigden is in 2017 toegenomen met 371. De meeste ouderdomspensioenen zijn toegekend aan gewezen deelnemers. De uitkeringen gingen veelal in op 65-jarige leeftijd. De ingangsheeftijd schuift echter steeds verder op richting de pensioenrichtleeftijd van 67 jaar.

Gewezen deelnemers	
Eind 2016	29.560
Toename	1.090
Eind 2017	30.650

Pensioengerechtigden	
Eind 2016	12.649
Toename	371
Eind 2017	13.020

Premie

De pensioenuitkeringen zijn sinds lange tijd hoger dan de premie-inkomsten. De premie-inkomsten vertonen sinds twee jaar weer een stijgende lijn en bedragen ruim € 47 miljoen.

Aangesloten bureaus

Het aantal aangesloten bureaus met personeel in dienst is het afgelopen jaar licht gestegen van 1.104 in 2016 naar 1.166 in 2017. Voor het eerst sinds jaren neemt het aantal medewerkers per bureau weer toe.

Belegd vermogen

Het belegd vermogen vertoont een gestaag stijgende lijn en bedraagt ruim € 4 miljard. Volgens de systematiek van De Nederlandsche Bank (hierna: DNB) is het fonds als een middelgroot fonds geclassificeerd (T2).

1.1.5 Samenstelling

Deelnemers, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden, werkgevers en overige belanghebbenden kunnen rekenen op deskundig en integer handelen van het bestuur, waarbij op evenwichtige wijze de belangen van alle betrokkenen worden afgewogen.

Het bestuur is op 31 december 2017 paritair samengesteld en er is een rooster van toe- en aftreden opgesteld om de continuïteit te borgen. Het bestuur heeft in de statuten vastgelegd hoe bestuursleden kunnen worden (her)benoemd, geschorst of ontslagen. Onderstaand leest u de bezetting van het bestuur per 31 december 2017:

Leden werkgevers	Benoemd tot	Plaatsvervanger	Benoemende organisatie
Dhr. W.M. Parênt, vicevoorzitter (1960)	1 april 2020	Vacature	BNA
Dhr. R.G. Nagtegaal, plaatsvervangend vicevoorzitter (1954)	1 juli 2021	Vacature	BNA
Mevr. M.M.E.P. Groenen (1967)	1 juli 2021	Vacature	BNA
Leden werknemers			
Dhr. W.J. Boot, voorzitter (1957)	1 januari 2019	Vacature	FNV
Dhr. H.W.T. de Vaan, plaatsvervangend voorzitter (1974)	1 september 2018	G. Dekkers	CNV Vakmensen
Leden pensioengerechtigden			
Dhr. I. Slikkerveer (1963)	1 juli 2018	Vacature	De Unie
Leden onafhankelijk			
Dhr. H. Schuijt (1951)	1 juli 2018	Niet van toepassing	Niet van toepassing
Dhr. R.H.A. van Vledder (1959)	1 juli 2020 (1 februari 2018 vrijwillig afgetreden)	Niet van toepassing	Niet van toepassing

Per 1 januari 2017 wordt het voorzitterschap vanuit werknemerszijde ingevuld. De heer W.J. Boot heeft in verband met zijn beschikbare tijd en zijn aftreden per 1 januari 2019 aangegeven de rol van voorzitter voor één jaar te vervullen. Per 1 januari 2018 is de heer W.M. Parênt als voorzitter benoemd. De heer R.G. Nagtegaal is voor een nieuwe zittingsperiode van vier jaar benoemd.

Mevrouw M.M.E.P. Groenen is in 2016 door BNA als aspirant-lid aangewezen en heeft in 2017 de heer W.G. Heuts opgevolgd als bestuurslid. Het fonds voldoet hierdoor aan de diversiteitseis dat er minstens een vrouw en een man in het bestuur zitting dienen te hebben.

De samenwerking met een aspirant bestuurslid is in het verslagjaar beëindigd.

Het bestuur heeft de dagelijkse uitvoering van de werkzaamheden uitbesteed. Deze werkzaamheden zijn het vermogensbeheer en de pensioenadministratie. Conform de eisen van de Pensioenwet blijft het bestuur eindverantwoordelijk voor de juiste uitvoering van de uitbestede taken.

1.1.6 Vergaderingen bestuur en overige bijeenkomsten

Het bestuur heeft in 2017 maandelijks vergaderd. Tevens hebben telefonische vergaderingen plaatsgevonden als de urgentie hierom vroeg. Dit brengt het totaal op 17 vergaderingen. Ook zijn diverse onderwerpen per e-mail ter besluitvorming voorgelegd. In 2017 heeft het bestuur drie studiedagen georganiseerd. Ook de RvT en het verantwoordingsorgaan

(hierna: VO) hebben deelgenomen aan deze studiedagen. Deze stonden onder andere in het teken van risicobeheersing door middel van aandelenopties, ESG en Impact Investment, het premiebeleid en AVG. Tijdens een studiedag waar de missie, visie en strategie zijn besproken, waren ook sociale partners aanwezig. Verder heeft het bestuur een studiedag georganiseerd met alleen bestuursleden die geheel in het teken stond van de ALM-studie.

1.1.7 Dagelijks bestuur

Het fonds heeft een dagelijks bestuur dat bestaat uit de voorzitter en de vicevoorzitter van het bestuur. In 2017 is het dagelijks bestuur uitgebreid met de voorzitters van de Integraal Risico Management- (hierna: IRM) commissie en de beleggingsadviescommissie (hierna: BAC). Het dagelijks bestuur is door het bestuur gemandateerd tot het uitvoeren van de dagelijkse werkzaamheden ten behoeve van het fonds, waaronder het voorbereidende werk voor de bestuursvergaderingen, individuele besluitvorming op een aantal terreinen en het onderhouden van contacten met de toezichhouders. Ook behandelt het dagelijks bestuur aanvragen voor vrijwillige aansluiting, vrijwillige voortzetting en vrijwillige verzekering. Het dagelijks bestuur legt verantwoording af aan het bestuur met betrekking tot de uitgevoerde werkzaamheden.

1.1.8 Bestuurlijke commissies

In verband met de vele taken van het bestuur heeft het fonds een aantal bestuurlijke commissies ingesteld. Deze commissies doen voorbereidend en uitvoerend werk in kwesties waarover het bestuur een besluit moet nemen of heeft genomen. Zij kunnen in de voorbereidingsfase dieper ingaan op de achtergronden en consequenties van de te nemen beleidsbeslissingen. In de reglementen is vastgelegd dat zij geen uitvoerende bevoegdheden en verantwoordelijkheden hebben. De bestuurlijke commissies kunnen zich laten bijstaan door externe deskundigen. Bij de indeling van de commissies is de pariteit tussen werkgevers en werknemers zo veel mogelijk gehandhaafd, maar het bestuur acht dit niet noodzakelijk, aangezien de commissies adviseren en zelf geen besluiten nemen. De notulen van de commissiebijeenkomsten worden met het gehele bestuur gedeeld. In 2017 waren de volgende bestuurlijke commissies actief:

Beleggingsadviescommissie (BAC)

Het bestuur heeft de voorbereiding van het beleggingsbeleid gedelegeerd aan de BAC. De commissie houdt zich bezig met de dagelijkse gang van zaken rondom beleggingen en vermogensbeheer. De commissie bespreekt en adviseert het bestuur over alle onderwerpen met betrekking tot het volledige beleggingsbeleid, inclusief het risicobeleid ten aanzien van vermogensbeheeractiviteiten. Deze commissie bestond in het verslagjaar uit de heren R.H.A. van Vledder (voorzitter), R.G. Nagtegaal en H.W.T. de Vaan. De voorzitter van de IRM-commissie, de heer H. Schuijt, is per 1 januari 2017 uit de BAC getreden.

Integraal Risico Management (IRM)-commissie

De IRM-commissie bespreekt en adviseert het bestuur over risico's van het fonds en bewaakt de onderlinge relatie tussen deze risico's. De IRM-commissie heeft de tweedelijnsverantwoordelijkheid op de onderkende risico's uit het risicomodel van het fonds. De IRM-commissie ondersteunt, adviseert en coördineert op risicogebied de eerstelijnsverantwoordelijken en bewaakt of verantwoordelijkheden worden genomen. De IRM-commissie betreft het bestuur actief bij het inschatten van de risico's en de te nemen maatregelen. De IRM-commissie bestond in het verslagjaar uit de heren H. Schuijt (voorzitter) en W.M. Parént.

Communicatiecommissie

Met ingang van 2017 is de communicatiecommissie opgegaan in de Pensioen-, Uitbestedings- en Communicatie- (hierna: PUC) commissie).

Pensioen-, Uitbestedings- en Communicatiecommissie (PUC-commissie)

Vanaf 2017 is een nieuwe commissie aan de bestuursstructuur van het fonds toegevoegd: de PUC-commissie. Deze commissie adviseert het bestuur over het pensioenbeleid, het uitbestedingsbeleid (niet zijnde de uitbestedingen die verband houden met het vermogensbeheer van het fonds) en het communicatiebeleid, en heeft een toezichthoudende taak op het pensioenbeheer. Verder adviseert de commissie het bestuur over de uitbestedings-, de IT-, de juridische en de verzekeringstechnische risico's aangaande het pensioenbeheer en monitort deze. De PUC-commissie bestaat uit de heer R.G. Nagtegaal (voorzitter), de heer I. Slikkerveer en mevrouw M.M.E.P. Groenen.

Werkgroep jaarwerk

Het fonds kent ook een werkgroep jaarwerk. Deze werkgroep coördineert de werkzaamheden voor het jaarverslag en de jaarrekening. De werkgroep jaarwerk bestond in het verslagjaar uit de heren H. Schuijt (voorzitter) en R.G. Nagtegaal. Per 1 januari 2018 heeft de heer P.O. Bos (directeur bestuursbureau) de rol van technisch voorzitter op zich genomen.

Klachten- en geschillencommissie

Conform norm 41 van de Code Pensioenfondsen rapporteert het bestuur over de afhandeling van klachten. Het bestuur heeft een klachten- en geschillenprocedure opgesteld die voor belanghebbenden eenvoudig toegankelijk is. Doel is om de serviceverlening van het fonds te verbeteren. Een advies van de klachten- en geschillencommissie is niet bindend. De klachten- en geschillencommissie is niet bevoegd te adviseren over geschillen inzake vrijstellingsbesluiten. Mocht de klager het niet eens zijn met een beslissing, dan kan de klager de klacht voorleggen aan de landelijke Ombudsman Pensioenen of aan de rechter. De klachten- en geschillencommissie heeft in 2017 twee zaken behandeld.

De klachten- en geschillencommissie bestond in het verslagjaar uit drie leden, te weten twee onafhankelijke leden, mevrouw L. Berrich (voorzitter) en de heer B.J. Bodewes. De heer R.H.A. van Vledder is in 2017 afgetreden om de commissie volledig onafhankelijk van het bestuur te maken en is opgevolgd door de heer F. Prins.

1.2 De RvT

De RvT houdt toezicht op het beleid van het fonds en op de algemene gang van zaken bij het fonds. Daarnaast staat de RvT het bestuur met raad terzijde. De leden handelen steeds in het belang van de doelstellingen van het fonds, zonder specifieke opdracht en onafhankelijk van welk ander belang dan ook. De RvT volgt bij het uitoefenen van het toezicht de Code Pensioenfondsen en het VITP-normenkader. De RvT heeft hierbij specifieke aandacht voor de begrippen 'goed huisvaderschap' en 'evenwichtige belangenafweging'. Aan de goedkeuring van de RvT zijn onderworpen de voorgenomen besluiten van het bestuur tot vaststelling van:

- het jaarverslag en de jaarrekening;
- de profielschets voor bestuurders;
- het beleid inzake beloningen, met uitzondering van de beloning van de RvT;
- gehele of gedeeltelijke overdracht van de verplichtingen van het fonds;
- liquidatie, fusie of splitsing van het fonds; en

- het omzetten van het fonds in een andere rechtsvorm.

1.2.1 Samenstelling

De RvT bestaat uit drie onafhankelijke deskundigen die, na een bindende voordracht van het VO, door het bestuur zijn benoemd. Een overeenkomst tussen het fonds en de individuele leden is opgesteld.

RvT per 31 december 2017

Leden	Benoemd tot
Dhr. drs. M.A. Bongers RE RA CBM (1956)	1 juli 2018
Dhr. dr. P.M.L. Frentrop (1954)	1 juli 2018
Mevr. H.G.I.M Peters RBA CPE (1959)	1 juli 2021

Mevrouw J.C.J. Pluijmaekers-Pessers heeft begin 2017 aangegeven wegens privéomstandigheden haar termijn niet vol te kunnen maken en tussentijds af te treden. Het bestuur betreurt dit zeer en is met het VO het selectietraject voor een opvolger gestart. De heer P.M.L. Frentrop heeft de voorzitterstaak op zich genomen. Per 1 juli 2017 is mevrouw H.G.I.M. Peters door het bestuur, na bindende voordracht door het VO, benoemd als lid van de RvT.

1.3 Het VO

Via het VO legt het bestuur verantwoording af aan de (gewezen) deelnemers, pensioengerechtigden, werkgevers en overige belanghebbenden over het beleid, de wijze waarop het beleid is uitgevoerd en over de naleving van de Code Pensioenfondsen. Het VO heeft de bevoegdheid een oordeel te geven over het handelen van het bestuur, over het door het bestuur gevoerde beleid en over beleidskeuzes voor de toekomst. Dit gebeurt onder andere aan de hand van het jaarverslag, vastgelegde beleidskeuzes en de bevindingen van de RvT over het uitgevoerde beleid.

Het bestuur stelt het VO in de gelegenheid advies uit te brengen over een aantal besluiten. Vanuit de wetgever zijn dit:

- het beleid inzake beloningen;
- de vorm en inrichting van het intern toezicht;
- de profielschets voor leden van de RvT;
- het vaststellen en wijzigen van een interne klachten- en geschillenprocedure;
- het vaststellen en wijzigen van het communicatie- en voorlichtingsbeleid;
- de gehele of gedeeltelijke overdracht van de verplichtingen van het fonds of de overname van verplichtingen door het fonds;
- de liquidatie, fusie of splitsing van het fonds;
- het sluiten, wijzigen of beëindigen van een uitvoeringsovereenkomst; en
- de hoogte van de premie.

Naast deze wettelijke taken heeft het bestuur aan het VO aanvullende adviestaken toegekend. Deze betreffen:

- het wijzigen van het reglement van het VO;
- het vaststellen en wijzigen van het toeslagbeleid dan wel het verlenen van toeslagen; en

- de vermindering van de verworven pensioenaanspraken en pensioenuitkeringen.

Het VO dient vast te stellen in hoeverre het bestuur bij de besluitvorming op evenwichtige wijze rekening heeft gehouden met de belangen van alle belanghebbenden bij het fonds.

1.3.1 Samenstelling

Het VO bestaat uit zes leden: twee leden namens de deelnemers, twee namens de pensioengerechtigden en twee leden namens de werkgevers. De stemverhouding in het VO is twee stemmen voor werkgevers, twee voor deelnemers en twee voor pensioengerechtigden. De leden zijn benoemd door de volgende organisaties:

- BNA;
- De Unie; en
- ANBO.

Het VO is per 31 december 2017 als volgt samengesteld:

Werkgevers	Aangewezen door:	Benoemd tot
Dhr. H.W. Oonk, voorzitter (1960)	BNA	1 januari 2018
Dhr. G.J. Groeneveld (1962)	BNA	1 juli 2018
Pensioengerechtigden	Aangewezen door:	Benoemd tot en met:
Dhr. T. Termond (1946)	De Unie	1 januari 2022
Dhr. B. van den Bos (1950)	ANBO	1 september 2019
Actieve deelnemers	Aangewezen door:	Benoemd tot en met:
Mevr. D. Borghuis, secretaris (1958)	De Unie	1 januari 2021
Dhr. W. Meenhorst (1980)	De Unie	1 juli 2018

Het VO wordt in de gelegenheid gesteld tot het volgen van gerichte pensioenopleidingen om de deskundigheid te vergroten. In 2017 heeft circa de helft van het VO het SPO Governance A-niveau bereikt.

Ondanks dat het reglement van het VO bepaalt dat leden van het VO maar één keer mogen worden herbenoemd, is de zittingstermijn van de heer H.W. Oonk per 1 januari 2016 vanwege continuïteit en kennisoverdracht met twee jaar verlengd. De heer H.W. Oonk heeft tot 1 januari 2018 gefunctioneerd als voorzitter. De heer G.J. Groeneveld heeft deze taak per 1 januari 2018 overgenomen. Mevrouw E. Borgert is per 1 januari 2018 vanuit de BNA voorgedragen als lid van het VO.

Mevrouw D. Borghuis is per 1 januari 2017 voor vier jaar herbenoemd, tot 1 januari 2021.

Hierna treft u een schematische weergave van de rollen en taken van de diverse organen van het fonds:

1.4 Beloningsbeleid organen

Het bestuur heeft een beloningsbeleid opgesteld dat in overeenstemming is met de doelstellingen van het fonds en dat passend is binnen de bedrijfstak. De beloningen van de leden van de organen van het fonds staan in verhouding tot de gedragen verantwoordelijkheid, de aan de functie gestelde eisen en het hiermee gemoeide tijdsbeslag. Het bestuur vindt het belangrijk om met de vacatieregeling recht te doen aan de deskundigheid, professionaliteit en tijdsbesteding van de leden van de organen van het fonds. Door de vergoeding te baseren op een vast jaarbedrag worden de kosten beheersbaar, voorspelbaar en daarmee uitlegbaar.

Het bestuur is zich bewust van het feit dat de dynamiek in het fonds groot is en dat dit zijn weerslag heeft op de tijdsbesteding van de leden van de organen van het fonds. Voor specifieke werkzaamheden die een substantieel beslag leggen op de tijdsbesteding van het bestuur, de RvT en/of het VO, kunnen projecten worden benoemd. De tijd die aan projecten wordt besteed, wordt apart vergoed. Er is geen sprake van prestatiegerelateerde beloningen.

Beloning leden van het bestuur

Het beloningsbeleid kent vaste bedragen die in overeenstemming zijn met het betreffende takenpakket, aangevuld met een vergoeding voor reiskosten van € 0,40 per kilometer. Bestuursleden ontvangen een vaste jaarlijkse vergoeding van € 21.440 voor 0,7 dagen per week. De voorzitter en de vicevoorzitter ontvangen € 46.080 voor 1,5 dag per week. De voorzitter van de PUC-commissie ontving in 2017 € 30.720 voor 1 dag in de week.

Naast de vaste beloning wordt voor de participatie in vooraf bepaalde projecten een beloning van € 80 per uur toegekend. Bestuursleden houden een urenregistratie bij om de bestede uren na afloop van elk kwartaal te verantwoorden, te evalueren

en af te zetten tegen de gestelde normuren. Het bestuur beoordeelt of bij structurele afwijkingen de normuren moeten worden bijgesteld. Het VO heeft adviesrecht aangaande het beloningsbeleid en de RvT heeft goedkeuringsrecht.

Voor de twee onafhankelijke bestuursleden gold in 2017 een normtijdsbesteding van 1 dag per week. Bij de bepaling van de hoogte van de vergoedingsregeling is rekening gehouden met de Wet normering topinkomens. De vergoeding bedroeg in 2017 € 38.600 per persoon op jaarbasis. Het tarief voor projecturen bedroeg € 100 per uur. Alle genoemde bedragen zijn exclusief btw.

Beloning leden van het VO

Op grond van de statuten ontvangen leden van het VO een beloning voor het uitvoeren van hun werkzaamheden. In 2017 is met terugwerkende kracht tot 1 januari 2016 de beloningsregeling gewijzigd. Voor een lid van het VO is deze jaarvergoeding vastgesteld op € 9.300 per jaar. De voorzitter ontvangt € 13.950 per jaar. Werkzaamheden die buiten de reguliere taken van het VO vallen, kunnen als project worden aangemerkt en worden vergoed tegen een uurtarief van € 50 per uur. De vergoeding voor reiskosten bedraagt € 0,40 per kilometer.

In afwijking van de andere organen ontvangen leden van het VO voor het volgen van SPO-studiedagen een vergoeding van € 400 per studiedag. Alle genoemde bedragen zijn exclusief btw.

Beloning leden van de RvT

Het bestuur heeft op basis van de geraamde tijdsbesteding een vergoeding bepaald van € 15.000 per jaar voor de leden van de RvT. De voorzitter ontvangt € 22.500. Dit is de vergoeding voor reguliere toezichtstaken. Werkzaamheden die buiten de reguliere toezichtstaken vallen, kunnen als project worden aangemerkt en worden vergoed tegen een uurtarief van € 80 per uur. De vergoeding voor reiskosten bedraagt € 0,40 per kilometer. Alle genoemde bedragen zijn exclusief btw.

1.5 Bestuursbureau

Het bestuur beschikt over een onafhankelijk bestuursbureau. In de governance van het fonds heeft het bestuursbureau een centrale rol in de voorbereiding, monitoring en ondersteuning. Verder houdt het bestuursbureau het bestuur op de hoogte van maatschappelijke ontwikkelingen en ontwikkelingen in wet- en regelgeving. Het bestuursbureau is verantwoordelijk voor de realisatie van bestuursbesluiten. Tevens ondersteunt het bestuursbureau het VO en de RvT bij de vervulling van hun taken en voert het bestuursbureau het secretariaat van het fonds. Het bestuur blijft als eindverantwoordelijke zelf 'in charge'. Het bestuursbureau bestaat uit een directeur, een bestuursadviseur, een specialist risicomanagement en een specialist vermogensbeheer. De medewerkers worden direct aangestuurd door het bestuur.

Het bestuursbureau maakt voor het opstellen van notulen gebruik van Emma Handson B.V.

1.6 Uitbesteding

Het fonds had tot 1 januari 2018 een uitbestedingsovereenkomst met Syntrus Achmea Pensioenbeheer (hierna: SAPB) voor wat betreft de pensioenadministratie en met PGGM Vermogensbeheer B.V., Syntrus Achmea Real Estate & Finance en Bouwinvest Real Estate Investment Management B.V. voor wat betreft het vermogensbeheer. Met BMO Global Asset Management bestaat een overeenkomst voor fiduciair vermogensbeheer.

Het bestuur heeft BMO daarmee verantwoordelijk gesteld voor de strategische advisering, het balansmanagement, de selectie en monitoring van managers en voor rapportages. Hierdoor is er een goede scheiding tussen regie en uitvoering inzake vermogensbeheer. De afhankelijkheid van de vermogensbeheerders en de countervailing power zijn hiermee op het gewenste niveau en de governance is hierdoor beter gewaarborgd.

2 Bestuursverslag

Het jaar 2017 was een bijzonder en dynamisch jaar. Het selectietraject voor een nieuwe pensioenuitvoerder per 1 januari 2018, de transitie van de pensioenadministratie en het bestuursbureau, de kwaliteit van de dienstverlening door SAPB, de invulling van de organisatorische wijzigingen naar aanleiding van het on-sitevermogensbeheeronderzoek van DNB en de toekomst van het fonds in de brede zin van het woord, vroegen veel aandacht. De evenwichtige belangenafweging van de belanghebbenden staat voorop bij alle beslissingen die het bestuur heeft genomen. Het bestuur stuurt onverminderd aan op het reduceren van de complexiteit, de verbetering van de kwaliteit van de uitvoering en op het vergroten van de professionaliteit. In dit hoofdstuk legt het bestuur conform norm 19 uit de Code Pensioenfondsen verantwoording af over de gemaakte beleidskeuzes in 2017.

2.1 Thema's 2017

Pensioenadministratie

Het bestuur heeft vastgesteld dat de pensioenuitvoering door SAPB op belangrijke onderdelen niet voldeed aan de uitvoeringsafspraken in de overeenkomst. Het bestuur is als reactie hierop in het najaar van 2016 gestart met de zoektocht naar een nieuwe uitvoerder.

Na een gedegen selectieproces heeft het bestuur in februari 2017 besloten de administratie van ons fonds per 1 januari 2018 bij APG onder te brengen. Het bestuur is van mening dat deze toekomstbestendige uitvoerder de beste kwaliteit biedt tegen de laagste kosten. In september 2017 is de daadwerkelijke dienstverleningsovereenkomst met bijbehorende serviceafspraken door het fonds en APG ondertekend. Per 1 januari 2018 is de pensioenadministratie door APG overgenomen. Werkgevers zijn proactief betrokken bij de veranderingen als gevolg van de overgang naar APG.

Pensioenregeling

Het bestuur streeft naar een simpel uitlegbare pensioenregeling zonder uitzonderingen. Verbeteringen in de uitvoerbaarheid en de uitlegbaarheid van de regeling hebben hierdoor plaatsgevonden, zoals:

1. Stopzetten voortzetting van de deelname ná de pensioenrichtleeftijd;
2. Schrappen van de kosten voor de deelnemer bij verevening;
3. Volgorde van uitruil ouderdomspensioen naar partnerpensioen bij pensionering;
4. Verwerken gegevens bij nulurencontracten voor premievaststelling en pensioenopbouw;
5. Uitsluiten van de mogelijkheid om deels later met pensioen te gaan;
6. Opnemen maatstaf verhoging spaartegoeden gemoedsbezwaarden; en
7. Aanpassingen van de als-het-wareklasse ten behoeve van arbeidsongeschikten.

Alle aanpassingen zijn verwerkt in het pensioenreglement. Het pensioenreglement 2015 is een makkelijk leesbaar document waarin juridisch taalgebruik zo veel mogelijk is vermeden.

Beëindiging vrijwillige ANW-hiaatregeling

Gezien het kleine aantal deelnemers, de complexiteit van de uitvoering en het feit dat er in de markt alternatieve producten zijn, heeft het bestuur besloten het aanbieden van deze regeling vanuit het fonds stop te zetten per 1 januari 2018. Dit besluit past bij de wens van het bestuur om te groeien naar een gangbare pensioenregeling. Cao-partijen hebben met dit besluit ingestemd. Via Aon Hewitt is ten behoeve van de stroomlijning van het overgangsproces begeleiding aangeboden aan de werkgevers die gebruikmaakten van deze regeling voor het oversluiten van de regeling naar een verzekeringsmaatschappij.

Het VO is om advies gevraagd en heeft negatief geadviseerd. Het bestuur was echter van mening dat de belangen van het fonds als geheel zwaarwegend genoeg waren om het advies van het VO naast zich neer te leggen. Daarbij is onderzocht of het mogelijk was om deelnemers, die bij de nieuwe verzekeraar meer premie zouden gaan betalen, te compenseren. Een dergelijke compensatie bleek niet mogelijk.

Pensioenrichtleeftijd

De pensioenrichtleeftijd is 67 jaar. Per 1 januari 2018 is de wettelijke pensioenrichtleeftijd verhoogd naar 68 jaar. Cao-partijen hebben besloten de pensioenrichtleeftijd op 67 jaar te houden, omdat de ingangsdatum van de AOW nog onder 67 jaar ligt. Vanuit fiscale regelgeving is het opbouwpercentage vanaf 1 januari 2018 hierop aangepast. Het is nog steeds mogelijk om het pensioen te vervroegen. De vroegst mogelijke pensioendatum is 5 jaar voor de AOW-datum. Het is ook mogelijk om het pensioen uit te stellen, uiterlijk tot 5 jaar na de AOW-datum.

Incassobeleid

Het bestuur heeft in het verslagjaar veel gedaan om de betalingsachterstanden van werkgevers te verkleinen. Het incassotraject van het fonds is verder geoptimaliseerd en strikt ingeregeld, zodat de risico's voor het fonds zo klein mogelijk zijn.

Visie op zelfstandigheid

De tegenwoordige tijd stelt hoge eisen aan de uitvoering van pensioenregelingen. Het bestuur ervaart dat het voldoen aan deze eisen steeds moeilijker wordt. Op enig moment zal de omvang van de branche zich niet meer verhouden tot de kosten die moeten worden gemaakt om de pensioenregeling optimaal uit te voeren. Daarnaast spelen bij deze afweging de complexiteit, bestuurskracht en het voldoen aan wet- en regelgeving een rol. Ondanks de vele ontwikkelingen is er op dit moment geen acute noodzaak voor het fonds om de zelfstandigheid op te geven.

In 2018 wil het fonds de mogelijkheden voor de beste vorm van het continueren van de pensioenregeling voor de architectenbranche echter weer bespreken met de stakeholders. Het draagvlak binnen de branche en de herkenbaarheid voor de deelnemers worden ook meegenomen in deze toekomstdiscussie. Naast het fonds, oriënteert ook BNA zich vanuit de Kennisgroep Pensioen op de huidige en toekomstige ontwikkelingen.

Het fonds werkt de komende jaren toe naar een financieel gezonde vermogenspositie en een algemeen gangbare pensioenregeling. Dit biedt mogelijkheden om buiten de eigen zelfstandigheid de pensioenregeling op een andere manier goed uit te kunnen voeren. Het fonds wil op deze manier de belangen van de (gewezen) deelnemers, pensioengerechtigden en overige belanghebbenden bij het fonds op een goede en evenwichtige wijze borgen.

Verplichtstelling

Werkgevers die voldoen aan de voorwaarden betreffende de verplichtstelling dienen zich te melden op het moment dat voor hen de aansluitings- c.q. deelnemingsplicht van toepassing is. Dit is het geval als hoofdzakelijk architectenwerkzaamheden worden uitgevoerd.

De aangesloten werkgever is verantwoordelijk voor het tijdig verstrekken van de juiste gegevens die nodig zijn om de pensioenregeling uit te kunnen voeren. Indien het fonds het voor een goede uitvoering van de statuten en het pensioenreglement nodig acht, is de werkgever verplicht inzage te verlenen in boeken en bescheiden aan een door het fonds aan te wijzen persoon. De afspraken tussen verplicht aangesloten werkgevers en het fonds zijn vastgelegd in het uitvoeringsreglement.

Directeur-groootaandeelhouders

Directeur-groootaandeelhouders (hierna: DGA's) vallen niet onder de verplichtstelling van het fonds. In 2017 heeft het fonds in samenwerking met SAPB onderzocht of er DGA's ten onrechte als deelnemer bij het fonds waren ingeschreven. Dit bleek in enkele gevallen zo te zijn. De onterechte deelname van de betreffende DGA's is in overleg met de betrokkenen beëindigd. Hierover heeft het fonds vooraf overleg gehad met DNB.

2.2 Goed pensioenfondsbestuur

Het bestuur vindt het van groot belang het fonds goed te besturen en als 'goed huisvader' met het pensioenvermogen om te gaan. Het bestuur leeft hiervoor de normen uit de Code Pensioenfondsen (hierna: de Code) na. Conform code 21 uit de Code rapporteert het bestuur in dit jaarverslag over de naleving van de normen in de Code.

Code Pensioenfondsen

Tijdens de ontwikkeling van de Wet versterking bestuur pensioenfondsen stelde de STAR in samenwerking met de Pensioenfederatie de Code op. Per 1 juli 2014 is de Code wettelijk verankerd. Per 1 maart 2016 is de Ombudsman Pensioenen aan de Code toegevoegd. Het doel van de 83 normen in de Code is de verhoudingen binnen het fonds transparanter te maken en een goede uitvoering van de kernfuncties (besturen, toezicht en verantwoording afleggen) te stimuleren. Ook de communicatie met de belanghebbenden zoals werkgevers, (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden moet door de Code transparanter worden. Tot slot moet de Code bijdragen aan het versterken van 'goed pensioenfondsbestuur'. De Monitoringcommissie Code Pensioenfondsen ziet toe op de naleving van de Code.

Per orgaan zijn normen opgenomen over taak en werkwijze, samenstelling en zittingsduur, geschiktheid, benoeming, schorsing en ontslag. Daarnaast zijn overkoepelende thema's opgenomen. De thema's gaan over het eigen functioneren van zowel het fonds als de dienstverleners. Het bestuur leeft de Code na op basis van het pas-toe-of-leg-uitbeginsel. Het fonds past de normen toe met uitzondering van vier onderdelen. Onderstaand wordt beschreven van welke normen en met welke reden door het fonds wordt afgeweken:

Volgens norm 60 is de zittingsduur van een bestuurslid maximaal vier jaar waarbij herbenoeming voor twee nieuwe periodes mogelijk is. Eén bestuurslid, de heer W.J. Boot, is vanwege een speciale opdracht inzake de toekomst van het fonds voor een extra periode van vier jaar herbenoemd. Deze situatie duurt voort tot 1 januari 2019. De RvT en DNB hebben aangegeven hier geen bezwaar tegen te hebben.

Volgens norm 61 is de zittingsduur van een lid van het VO maximaal vier jaar waarbij herbenoeming voor één nieuwe periode mogelijk is. Een lid van het VO, de heer H. Oonk, is vanwege de continuïteit en kennisoverdracht voor een halve extra termijn benoemd. Deze situatie is per 1 januari 2018 niet meer van toepassing in verband met het aftreden van de heer Oonk.

Volgens norm 65 dragen het bestuur en het VO zorg voor een complementaire samenstelling van de organen. De verhouding in aantallen deelnemers, gewezen deelnemers en pensioengerechtigden is de afgelopen jaren scheefgegroeid, waardoor de zetelverdeling in het VO geen afspiegeling is van de populatie van het fonds. Het bestuur en het VO zijn zich van deze situatie bewust.

Volgens norm 68 dient zowel in het bestuur als in het VO minimaal één lid jonger dan 40 jaar zitting te hebben. In het diversiteitsbeleid heeft het bestuur deze leeftijd op 45 jaar gesteld. Het bestuur heeft besloten af te wijken van de voorschriften uit de Code in verband met een meer realistische haalbaarheid. De heer H.W.T de Vaan is geboren in 1974 en is hiermee het jongste bestuurslid binnen het bestuur en ultimo 2017 jonger dan 45 jaar. Het VO voldoet wel aan norm 68. De heer W. Meenhorst is geboren in 1980 en is tijdens het verslagjaar 37 jaar.

Gedragcode

Het bestuur hecht een groot belang aan een integere bedrijfsvoering en heeft, om dit te borgen, voor alle verbonden personen een gedragscode opgesteld. Alle verbonden personen hebben de gedragscode ondertekend. De gedragscode geeft regels en richtlijnen ter voorkoming van verstrengeling van belangen, het aannemen van geschenken en uitnodigingen en misbruik en oneigenlijk gebruik van vertrouwelijke informatie.

Het fonds heeft de eigen gedragscode per 1 januari 2017 gebaseerd op de standaard van de Pensioenfederatie. Het bestuur heeft met het VO en de RvT gediscussieerd over de begrippen insider en verbonden persoon en hier een verduidelijking in aangebracht die is uitgewerkt in de Gedragcode 2018. Met ingang van 2018 worden bestuursleden van het fonds als insider aangemerkt.

Zaken die onder de meldingsplicht of toestemmingsregeling vallen, worden gemeld aan de complianceofficer van het fonds. De complianceofficer ziet toe op de naleving van de gedragscode. De complianceofficer doet eenmaal per jaar verslag van zijn bevindingen aangaande de naleving van de gedragscode. Uit het verslag van de complianceofficer over 2017 blijken geen bijzonderheden. Het bestuur heeft eind 2017 de overeenkomst met KPMG Advisory NV opgezegd en heeft na een Request for Proposal-traject in 2018 een nieuwe complianceofficer aangesteld.

Het onderwerp compliance is een maandelijks terugkerend onderwerp op de bestuursagenda. Het is bedoeld om bestuursleden de gelegenheid te geven compliancezaken te melden en aan te geven welke uitnodigingen zijn ontvangen. Ook wordt aangegeven welke seminars en cursussen zijn gevolgd. Dit draagt bij aan de bewustwording van compliancerisico's.

Periodiek staat het bestuur stil bij de integriteitsrisico's van het fonds met de systematische integriteitsrisicoanalyse (SIRA). Tijdens deze risicoanalyse wordt uitgebreid stilgestaan bij mogelijke belangenverstrengeling of het risico op schijn van belangenverstrengeling. Het fonds heeft een zerotolerancebeleid met betrekking tot het integriteitsrisico. Deze tolerantie wordt, gebaseerd op de ingerichte governance en structuren van het fonds, gehaald. Het bestuur monitort het

integriteitsrisico met behulp van de rapportage naleving gedragscode van de complianceofficer.

Klokkenluidersregeling

Met een klokkenluidersregeling kunnen degenen die financieel afhankelijk zijn van de dienstverlener, zonder gevaar voor hun positie, rapporteren over onregelmatigheden binnen het fonds of bij de aanbestedingspartijen. Dit kan gaan om onregelmatigheden van algemene, van operationele en/of van financiële aard. Het bestuur heeft een eigen klokkenluidersregeling vastgesteld. Er zijn in het verslagjaar met betrekking tot deze regeling geen meldingen gedaan.

Beheerst beloningsbeleid

De principes voor beheerst beloningsbeleid zijn gericht op financiële ondernemingen en op pensioenfondsen die onder toezicht staan van DNB of de AFM. Het doel van de principes is het tegengaan van 'perverse beloningsprikkels'. Door het naleven van de principes zijn soliditeit, integriteit en het voldoen aan de verwachtingen bij belanghebbenden van het fonds gewaarborgd. Het bestuur heeft bovendien een verklaring over het beheerst beloningsbeleid ondertekend. Ook in het aanbestedingsbeleid is een verwijzing naar het beheerst beloningsbeleid zoals omschreven in paragraaf 1.4, opgenomen.

Diversiteitsbeleid

In het diversiteitsbeleid is opgenomen dat 'de eis van geschiktheid prevaleert boven diversiteit'. Een kandidaat dient te allen tijde aan het objectieve criterium deskundigheid te voldoen. In het beleid is opgenomen dat in alle organen van het fonds zowel een vrouw als een persoon jonger dan 45 jaar zitting zal hebben. Het bestuur heeft vastgesteld dat de organen in 2017 meer divers waren samengesteld dan in voorgaande jaren; het streven is echter een nog meer diverse samenstelling. Diversiteit draagt bij aan vernieuwing en voorkomt 'tunnelvisie-denken'. Invulling geven aan het vastgestelde beleid blijkt echter moeilijk te zijn. Bij de selectie van een nieuw lid wordt de voordragende organisatie expliciet naar het diversiteitsbeleid verwezen.

Deskundigheid en geschiktheid

Aandachtspunt van het bestuur is het kwalitatief goed functioneren als bestuur. Het bestuur dient als collectief en de bestuursleden dienen als individu te voldoen aan de wettelijk gestelde eisen ten aanzien van kennis, vaardigheden en gedrag (geschiktheid). Nieuwe bestuursleden dienen vanaf het moment van toetreden te voldoen aan de wettelijke eisen en de gestelde eisen in het bestuurdersprofiel. Het bestuur heeft een geschiktheidsplan ter bevordering van geschiktheid en stelt budget beschikbaar voor het volgen van opleidingen of cursussen.

Het fonds kent een jaarlijkse evaluatiecyclus. De voorzitter houdt jaarlijks evaluatiegesprekken met de individuele bestuursleden. Hieruit is naar voren gekomen dat de normtijdsbesteding van 0,7 dag per week voor de meeste bestuursleden niet voldoende is. Het bestuur heeft hierop een voorgenomen besluit genomen om de normtijdsbesteding in lijn te brengen met de norm zoals DNB deze voor een middelgroot pensioenfonds hanteert, te weten 1 dag per week.

Zelfevaluatie

Het bestuur heeft een procedure vastgesteld voor periodieke zelfevaluatie. Het gaat hierbij om het functioneren van het bestuur als geheel en om het functioneren van de individuele bestuursleden afzonderlijk. Het doel van de zelfevaluatie is de kwaliteit van het bestuur in stand te houden en daar waar nodig te verbeteren. In het verslagjaar heeft de zelfevaluatie plaatsgevonden zonder externe deskundige. Conclusie is dat het bestuur de slagvaardigheid dient te vergroten en meer countervailing power aan de commissies wil laten zien. Beleidsmatig dient het bestuur het IT-beleid vorm en richting te geven en handvatten te bepalen voor de toekomstdiscussie.

Ook de commissies evalueren zichzelf jaarlijks. Hieruit blijkt de toegevoegde waarde van de nieuwe PUC-commissie. Verder dient de IRM-commissie steviger in het zadel te komen.

Evaluatie externe adviseurs

Jaarlijks vinden evaluatiegesprekken plaats tussen het bestuur en de externe adviseurs. De RvT en het VO worden van deze uitkomsten op de hoogte gebracht.

Sitevisit

In het verlengde van de evaluatie van uitbestedingspartijen heeft een delegatie van het bestuur begin 2017 een sitevisit gehouden bij BMO in Londen. Het doel was meer inzicht te krijgen in de organisatie, de interne controles en de procedures. Dit doel is bereikt en het beeld van een degelijke organisatie is bevestigd.

Financieel crisisplan

Het bestuur beschikt over een crisisplan. Ook is een escalatieplan aan het crisisplan toegevoegd voor andere calamiteiten dan een financiële crisis. Het crisisplan staat op de website van het fonds.

Het bestuur benadrukt dat een evenwichtige belangenafweging bij de te nemen crisismaatregelen vooropstaat. Hieraan geeft het bestuur invulling door de lasten van crisismaatregelen zo evenwichtig mogelijk te verdelen over deelnemers, gewezen deelnemers, pensioengerechtigden, werkgevers en overige belanghebbenden. Het crisisplan geeft aan in welke situaties en bij welke grenswaarden het bestuur maatregelen neemt, wat de aard van deze maatregelen is, hoe deze concreet en materieel vorm krijgen en hoe de maatregelen worden uitgevoerd.

Prudent person

Conform artikel 135 van de Pensioenwet dient het fonds een beleggingsbeleid te voeren in overeenstemming met de prudentpersonregel, wat betekent dat het fonds belegt in het belang van alle aanspraak- en pensioengerechtigden. Het fonds belegt op zodanige wijze dat de veiligheid, de kwaliteit, de liquiditeit en het rendement van de portefeuille als geheel zijn gewaarborgd. Het fonds heeft zijn organisatie daarom zo ingericht dat er sprake is van goede procedures en controlemechanismen, dat er beleid is voor beheersing van risico's en dat het fonds zorg draagt voor de uitvoering van dit beleid. Hierbij staat voorop dat de externe uitvoerders de geldende wet- en regelgeving naleven.

2.3 Communicatie

2.3.1 Communicatiebeleidsplan

Het bestuur vindt het belangrijk dat (gewezen) deelnemers, pensioengerechtigden, werkgevers en overige belanghebbenden goed en objectief worden geïnformeerd over de pensioenregeling. Dit draagt bij aan het vertrouwen. Open en begrijpelijke communicatie speelt hierbij een belangrijke rol. Het bestuur stelt hiervoor een strategisch communicatiebeleidsplan en een jaarlijks communicatieactiejaarplan op.

Het fonds kijkt kritisch naar de kosten en effectiviteit van de communicatie-uitingen. Daarom is een aantal communicatie-uitingen, zoals een kaart of een taart sturen op bijzondere momenten, ter discussie gesteld en heeft het

bestuur besloten de digitale communicatie verder uit te rollen. De verzending van de digitale nieuwsbrief vindt frequenter plaats en bevat meer actuele onderwerpen. Verder is de communicatie meer gericht op interactie. Begin 2018 is de website geheel vernieuwd.

Anne

Vanuit verschillende invalshoeken wordt op diverse manieren met allerlei communicatiemiddelen gecommuniceerd. (Gewezen) deelnemers krijgen Uniforme Pensioenoverzichten (UPO's) en pensioengerechtigden jaarlijkse uitkeringsoverzichten. Zij krijgen allen medewerkers van SAPB aan de telefoon bij klachten of vragen, ontvangen digitale nieuwsbrieven en zien bestuursleden op regiobijeenkomsten of in filmpjes op de website. Het bestuur werkt eraan om via alle communicatiekanalen op een eenduidige en herkenbare manier te communiceren. Hiervoor heeft het bestuur het concept '1Pensioenfonds' ontwikkeld met de naam 'Anne'. De communicatie is 'Anne'-proof gemaakt, zodat de boodschap op eenduidige en herkenbare wijze wordt gecommuniceerd.

Regiobijeenkomsten

Om het pensioenbewustzijn te vergroten en actief informatie op te halen bij deelnemers is het fonds enkele jaren geleden gestart met het organiseren van regiobijeenkomsten voor 55-plussers. Deze bijeenkomsten worden door de bezoekers gewaardeerd. De opkomst is relatief hoog. Bezoekers krijgen uitleg over de pensioenregeling en ontwikkelingen in pensioenland en gaan daarna met het bestuur in discussie. Hierdoor worden de bereikbaarheid en de zichtbaarheid van het fonds vergroot. Het bestuur heeft in 2017 een vervolg gegeven aan deze regiobijeenkomsten.

Onderzoek bij deelnemers en gebruikers

Het fonds spant zich in om een beeld te krijgen van de tevredenheid, de loyaliteit, het vertrouwen en de belangstelling voor pensioencommunicatie bij deelnemers en gebruikers. In 2017 is daarom weer meegedaan aan het BOP-onderzoek (Benchmark Onderzoeksplatform Pensioenfonds). De respons van deelnemers en pensioengerechtigden was helaas laag, zodat geen stellige conclusies getrokken konden worden uit het onderzoek. Uit de beschikbare uitkomsten blijkt dat de perceptie van het fonds verbeterd is, maar nog niet het beoogde niveau heeft bereikt.

In 2018 wordt een diepgaander onderzoek gedaan onder deelnemers en gepensioneerden. Het fonds vindt goede communicatie met deelnemers en gepensioneerden immers van groot belang en hecht aan hun tevredenheid. Met dit onderzoek willen wij ons een goede basis verschaffen voor het communicatiebeleid en tevens vaststellen of de stap naar de nieuwe uitvoerder voldoende bijdraagt aan de verbetering van de dienstverlening.

2.3.2 Pensioenregister

De Stichting Pensioenregister is een initiatief van de gezamenlijke Nederlandse pensioenfondsen, de pensioenverzekeraars en de Sociale Verzekeringsbank (SVB). Dit samenwerkingsverband stelt sinds 6 januari 2011 de website <http://www.mijnpensioenoverzicht.nl> beschikbaar aan het Nederlandse publiek. Op de website kan iedereen een overzicht krijgen van de door hem of haar opgebouwde en op te bouwen pensioenaanspraken bij pensioenfondsen, pensioenverzekeraars en de SVB. Consumenten en pensioenuitvoerders zijn positief over het Pensioenregister.

2.4 Toezichthouders DNB en AFM

DNB en de AFM houden toezicht op pensioenfondsen. DNB beoordeelt de financiële aspecten en de AFM ziet toe op gedrag en communicatie. Op basis van artikel 96 van de Pensioenwet is het fonds verplicht de volgende melding te doen:

“In 2017 was bij het fonds geen sprake van:

- het opleggen van dwangsommen en boetes door de toezichthouder;
- een aanwijzing als bedoeld in artikel 171 van de Pensioenwet;
- de aanstelling van een bewindvoerder door de toezichthouder als bedoeld in artikel 173 van de Pensioenwet;
- de beëindiging van de situatie, bedoeld in artikel 172 van de Pensioenwet, waarin de bevoegdheidsuitoefening van alle of bepaalde organen van een pensioenfonds is gebonden aan toestemming van de toezichthouder.”

Er hebben in 2017 geen fondsspecifieke onderzoeken plaatsgevonden. Begin 2018 heeft DNB het fonds geïnformeerd dat vanaf 1 februari 2018 de heer D. Hendriks als toezichthouder is aangesteld.

2.5 Vooruitblik naar 2018

In 2017 heeft het bestuur beleid geformuleerd waarin de eerste- en tweedelijnsverantwoordelijkheid voor het integraal risicomanagement zijn gesplitst. In 2018 zal een groot deel van de bestuurscapaciteit worden ingezet op het vormgeven en verder optimaliseren van integraal risicomanagement. De splitsing van de eerste- en tweedelijnsverantwoordelijkheid heeft als doel meer countervailing power binnen de eigen organisatie te organiseren. Voor alle risico's hebben commissies of het bestuur een eerstelijnsverantwoordelijkheid. De IRM-commissie vervult de tweedelijnsverantwoordelijkheid. Vanuit deze rol challengeert en ondersteunt de IRM-commissie de overige commissies en brengt de commissie onafhankelijk een advies uit aan het bestuur.

De risico's die zijn benoemd bij de ontwikkelingen in 2017 zullen ook in 2018 (nog) aandacht van het bestuur vragen. Vanuit de ambitie om het integraal risicomanagement steeds te verbeteren worden onder meer de volgende activiteiten voorzien:

- De herevaluatie van de strategische risicomanagementcyclus, waaronder de bepaling van de risicohouding en risicobereidheid voor niet-financiële risico's en de uitvoering van de strategische risicoanalyse;
- De evaluatie van de operationele risicomanagementcyclus, waaronder de monitoring van de risicobeheersing bij de uitvoerders en de rol van de commissies.

Implementatie van nieuwe Europese regelgeving vraagt tevens de aandacht van het bestuur en de commissie. De Europese privacywetgeving (AVG) stelt aanvullende eisen aan onder meer het beleid, de governance en de eisen aan de uitvoerders.

De Europese toezichtregels voor pensioenfondsen, IORP II, stellen aanvullende eisen aan onder meer de governance en de inrichting van het ESG-beleid. Na een initiële analyse van de impact zal het bestuur een plan van aanpak bepalen. Het fonds dient per 13 januari 2019 aan de nieuwe wetgeving te voldoen.

3 Financieel beleid

Het fonds wil aan de eerder omschreven statutaire doelstellingen voldoen. Het is dus belangrijk dat het fonds over voldoende middelen beschikt, zodat er altijd genoeg middelen zijn om (toekomstige) uitkeringen te kunnen betalen. Het bestuur gebruikt hiervoor de beleidsinstrumenten premiebeleid, toeslagenbeleid en beleggingsbeleid. Het financiële beleid van het fonds is integraal vastgelegd in de actuariële en bedrijfstechnische nota (Abtn) van het fonds conform artikel 145.1 Pensioenwet. Dit document wordt gedurende het jaar geactualiseerd als hier aanleiding toe is.

3.1 Ontwikkelingen financiële positie

Pensioenverplichtingen met ruim 2% afgenomen

De belangrijkste taak van een pensioenfonds is pensioenen te kunnen uitkeren aan de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden. Volgens vastgestelde regels berekent het fonds hoeveel vermogen het moet hebben om deze individuele pensioenuitkeringen mogelijk te maken. Deze verplichtingen zijn het afgelopen jaar met € 83 miljoen (2,13%) afgenomen.

Pensioenen

Werknemers bouwen als deelnemer allemaal op gelijke wijze pensioen op. Deelnemers hebben zelf in geringe mate invloed op hoe en wanneer ze hun pensioen laten uitbetalen. Het afgelopen jaar bedroeg de pensioenopbouw 1,875% van de pensioengrondslag. Hierdoor groeiden de verplichtingen van het fonds met € 58 miljoen. Aan de andere kant leidde de uitkering van pensioenen ertoe dat de verplichtingen met € 104 miljoen afnamen. Per saldo leverden pensioenopbouw en -uitkeringen in 2017 een daling van de verplichtingen met € 46 miljoen op.

Rente

De verplichtingen van het fonds worden berekend met de marktrente zoals gepubliceerd door DNB. Als de rente daalt, stijgen de verplichtingen. Het fonds heeft dan meer vermogen nodig om aan zijn verplichtingen te voldoen. In 2017 steeg de marktrente. Hierdoor namen de verplichtingen met € 57 miljoen af.

Actuariële uitgangspunten

In 2017 is de opslag voor excassokosten verhoogd van 2% naar 2,5% van de voorziening pensioenverplichtingen. Daarnaast is in 2017 besloten tot wijziging van de reserveringsmethodiek voor premievrije opbouw van arbeidsongeschikte deelnemers. De reservering wordt bepaald op basis van de contante waarde van toekomstige, in uitzicht gestelde pensioenen voor premievrije arbeidsongeschikte deelnemers in plaats van de contante waarde van toekomstige premies. Per saldo hebben deze wijzigingen in 2017 geleid tot een stijging van de verplichtingen met € 22 miljoen.

Overige

In 2017 zijn de verplichtingen als gevolg van waardeoverdrachten afgenomen met € 1 miljoen. Overige mutaties hebben in 2017 geleid tot een afname van de verplichtingen met € 1 miljoen.

Samenvattend

In 2017 daalden de verplichtingen van het fonds met ruim 2%. Dat komt doordat er minder pensioenrechten van werknemers bij kwamen dan er voor gepensioneerden af gingen en door de gestegen marktrente.

Toename van de beleggingen bedraagt 4%

De beleggingen namen in 2017 met € 175 miljoen toe tot € 4.288 miljoen, een stijging van 4%. Bij de ontwikkeling van de bezittingen spelen verschillende factoren een rol.

Pensioenen

Het fonds ontving € 47 miljoen pensioenpremie van werknemers en werkgevers en keerde € 104 miljoen aan pensioenen uit aan pensioengerechtigden. Per saldo namen de bezittingen hierdoor met € 57 miljoen af.

Vermogensontwikkeling

Zowel de zakelijke als de vastrentende waarden (inclusief derivaten) lieten positieve resultaten zien. Het fonds behaalde per saldo een beleggingsresultaat van € 248 miljoen.

Uitvoeringskosten

De uitvoeringskosten namen in 2017 toe ten opzichte van 2016, van € 4.4 miljoen in 2016 naar € 5.2 miljoen in 2017. De stijging van de uitvoeringskosten wordt met name veroorzaakt door de overgang naar APG per 1 januari 2018 en de hiermee samenhangende transitiekosten.

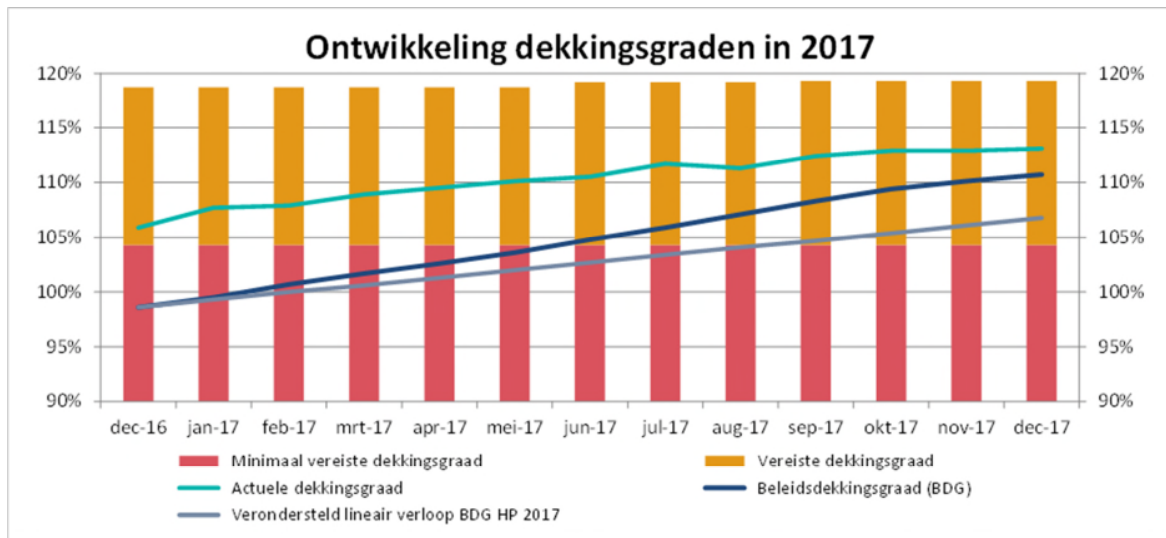
Samenvattend

De vermogensontwikkeling leidde tot een toename van de bezittingen van het fonds.

Ontwikkeling dekkingsgraad

De beleidsdekkingsgraad steeg in 2017 van 98,6% naar 110,7%. De belangrijkste factor voor de stijging van de beleidsdekkingsgraad was de gedurende het jaar gestegen rente in combinatie met de stijging van de beleggingen.

De actuele dekingsgraad liet onderstaand beeld zien.

Premie

Het fonds is wettelijk verplicht een kostendekkende premie vast te stellen. De kostendekkende premie bestaat uit de volgende onderdelen:

- de kosten voor de onvoorwaardelijke onderdelen van de pensioenopbouw;
- een opslag voor solvabiliteit en voorwaardelijke toeslagverlening; en
- een opslag voor uitvoeringskosten.

Hieronder is de samenstelling van de zuivere kostendekkende, de gedempte kostendekkende en de feitelijke premie weergegeven.

Samenstelling zuivere kostendekkende premie	2017	2016
Actuarieel benodigde premie	59.287	50.387
Opslag voor uitvoeringskosten	3.115	2.652
Solvabiliteitsopslag (vereist eigen vermogen)	11.087	9.574
	73.489	62.613

Samenstelling gedempte kostendekkende premie	2017	2016
Actuarieel benodigde premie	20.162	19.096
Opslag voor uitvoeringskosten	3.115	2.652
Solvabiliteitsopslag (vereist eigen vermogen)	3.770	3.628
Voorwaardelijke onderdelen	18.636	16.295
	45.683	41.671

Samenstelling feitelijke premie	2017	2016
Verplichte verzekering	45.749	42.246
Aanvullende verzekering	84	92
Vrijwillige voortgezette verzekering	954	1.069
Dotatie opslag premievrije deelneming (PVD)	955	1.120
	47.742	44.527

Het bestuur heeft in 2016 de feitelijke premie voor 2017, net als voorgaande jaren, voor alle deelnemers vastgesteld op 23% van de pensioengrondslag. De feitelijke premie is daarmee kostendekkend vastgesteld volgens de gedempte kostendekkende premie, waarbij rekening is gehouden met een toekomstig te behalen rendement. Met ingang van 2017 is de premie vooraf ter toetsing voorgelegd aan de certificerend actuaire van het fonds. Het fonds maakt voor de premie geen onderscheid tussen de omvang van een onderneming en het geslacht, de leeftijd of de gezondheid van een deelnemer. De werkgever betaalt 55% van de pensioenpremie, de werknemer betaalt 45%.

Het bestuur heeft ervoor gekozen vanaf 2015 de kostendekkende premie te dempen op basis van een verwacht reëel rendement, waardoor deze minder fluctueert en minder afhankelijk is van de rente. Zowel cao-partijen als het bestuur streven namelijk stabiliteit in de premie na met een gewenste bandbreedte tussen 18% en 26% van de pensioengrondslag. Het bestuur monitort nauwgezet of het rendementgedempte systeem van premiebepaling ook op langere termijn houdbaar is.

De pensioenpremie wordt minimaal vastgesteld op basis van een reëel rendement van 2,7%. Dit rendement is opgebouwd uit een nominaal rendement van 5,2% verminderd met een veronderstelde toeslagverlening van 2,5% per jaar. Het gaat hier om een voorwaardelijke toeslag. Dit betekent dat toeslag uitsluitend wordt toegekend als de financiële positie van het fonds dit toelaat.

De solvabiliteitsopslag is een opslag bedoeld om het vermogen van het fonds op peil te brengen of te houden. Bij de vaststelling van de gedempte kostendekkende premie mag deze opslag worden verrekend met de opslag voor voorwaardelijke toeslagverlening. Momenteel is de vereiste solvabiliteitstoelage lager dan de opslag voor voorwaardelijke toeslagverlening. Alleen het meerdere wordt gepresenteerd als opslag voor voorwaardelijke toeslagverlening. Ook voor de uitvoeringskosten van de pensioenregeling is een percentage vastgesteld, waarmee de pensioenpremie wordt verhoogd. Momenteel hanteert het fonds een opslag van 1% van het salaris (circa 1,6% van de pensioengrondslag).

Premiedekkingsgraad

Doordat het fonds de premie berekent met een verwacht rendement, komen wijzigingen in de rente niet direct tot uiting in de premie. De actuele rente bepaalt wel de voorziening die het fonds moet aanhouden voor de nieuwe pensioenopbouw. Die actuele rente is lager, waardoor de technische voorziening meer toeneemt door pensioenopbouw dan de premie die het fonds ontvangt. Bij een premiedekkingsgraad van 100% wordt de aangroei van de technische voorziening precies gefinancierd. De premie dekte in 2017 75,3% van de toename van de technische voorziening door pensioenopbouw. Het restant van de pensioenopbouw wordt gefinancierd uit het eigen vermogen van het fonds.

Evenwichtigheid van het premiebeleid

Het bestuur behartigt de belangen van alle betrokkenen zo evenwichtig mogelijk. Ondanks dat de premie niet de volledige toename van de voorziening dekt, heeft het bestuur geconcludeerd dat de premie voldoet aan de voorwaarde van de evenwichtige belangenbehartiging. Daarbij heeft het bestuur het volgende overwogen:

- De premie heeft slechts een beperkte invloed op de financiële positie van het fonds.
- Voor de premieberekening worden realistische verwachte rendementen gehanteerd. Deze worden ook gebruikt in het herstelplan om te bepalen of korting van opgebouwde pensioenen noodzakelijk is.
- De gehanteerde verwachte rendementen zijn lager dan DNB toestaat. De afgelopen jaren zijn de daadwerkelijk behaalde rendementen hoger geweest.
- Omdat de opgebouwde rechten van premiebetalers pas na lange tijd tot uitkering komen, kan het fonds op verantwoorde wijze meer in zakelijke waarden beleggen wat het perspectief op uitkering voor alle (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden verbetert.

De evenwichtigheid van het premiebeleid is tevens beoordeeld aan de hand van de aanvangshaalbaarheidstoets die het fonds in 2015 heeft uitgevoerd. In de onderstaande tabel is het pensioenresultaat voor verschillende leeftijden opgenomen, alsmede het gemiddelde voor het gehele fonds.

Leeftijd	25	35	45	55	65	75	Totaal
Pensioenresultaat	94%	94%	93%	92%	93%	94%	93%

Op grond van bovenstaande resultaten heeft het bestuur geconcludeerd dat het premiebeleid evenwichtig uitpakt voor alle deelnemers in de diverse leeftijdscohorten.

Haalbaarheidstoets

Bij de invoering van het financieel toetsingskader (FTK) heeft het fonds in 2015 voor het eerst een aanvangshaalbaarheidstoets uitgevoerd. Het doel van de haalbaarheidstoets is om op basis van een stochastische doorrekening van het huidige fondsbeleid over een horizon van 60 jaar, op basis van een voorgeschreven scenarioset, inzicht te verschaffen in de financiële positie van het fonds en het pensioenresultaat dat deelnemers naar verwachting kunnen behalen. Met de haalbaarheidstoets beoordelen het bestuur en cao-partijen of het beleid van het fonds aansluit op de door het bestuur gestelde norm bij de overeengekomen ambitie en risicohouding. Na deze eerste toets in 2015 is het fonds verplicht jaarlijks te toetsen of het beleid nog steeds aansluit bij de gestelde normen. Met de toets is aangetoond dat de financiële opzet en het verwachte pensioenresultaat aansluiten bij de risicohouding van het fonds.

De toetsing aan de door het bestuur gestelde ondergrenzen in 2017 is in de volgende tabel samengevat:

Type grens	Grens	Toets 2017
Ondergrens verwacht pensioenresultaat	74%	92%
Maximale afwijking in een slechtweerscenario	45%	39%

Op grond van de haalbaarheidstoets 2017 heeft het bestuur geconcludeerd dat het beleid nog passend is voor de geformuleerde ambitie en risicohouding. Indien uit de jaarlijkse haalbaarheidstoets blijkt dat de gestelde grenzen worden overschreden, dan treedt het bestuur in overleg met cao-partijen om de mogelijke effecten daarvan te bespreken en te bezien of aanpassingen van de regeling of van beleid noodzakelijk is.

Z-score

De z-score van het fonds wordt ieder jaar vastgesteld. Bij de berekening worden ook de beleggingskosten in beschouwing genomen. De z-score geeft de afwijking van het feitelijke beleggingsrendement van het fonds ten opzichte van het relevante benchmarkrendement weer. De benchmark wordt gebruikt om de resultaten van het fonds te vergelijken met een objectieve maatstaf. De definitieve z-score van 2017 is 0,59.

Ook wordt elk jaar de cumulatieve performancetoets van het fonds vastgesteld. De cumulatieve performancetoets wordt over een periode van vijf jaar bepaald. Het fonds heeft onvoldoende gepresteerd als een performancetoets gemeten over vijf jaar lager is dan nul. Als dat het geval is, zijn werkgevers niet meer gebonden aan de verplichtstelling van het fonds. Dat wil zeggen dat zij dan, onder voorwaarden, ervoor mogen kiezen hun pensioenregeling ergens anders onder te brengen. De cumulatieve performancetoets over de periode 1 januari 2013 tot en met 31 december 2017 is 0,92.

Risicohouding

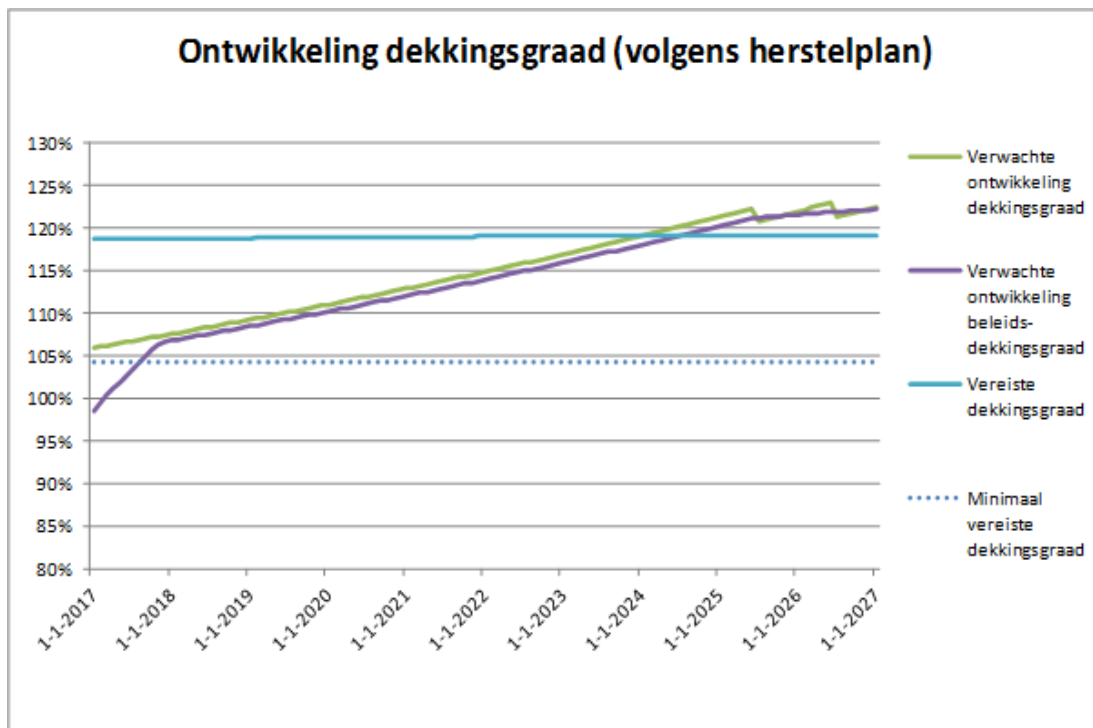
Conform de Pensioenwet, artikel 102a, heeft het bestuur, in overleg met de overige fondsorganen, gezorgd voor de vastlegging van de doelstellingen en beleidsuitgangspunten, waaronder de risicohouding van het fonds.

3.2 Actualisatie herstelplan

Op basis van de regels van het FTK was de dekkingsgraad per 1 januari 2017 onvoldoende en moest het fonds op grond van artikel 138, lid 2 Pensioenwet een geactualiseerd herstelplan maken. Het fonds heeft in maart 2017 dit nieuwe herstelplan ingediend bij DNB. Het fonds heeft in het herstelplan laten zien dat voldoende herstelcapaciteit aanwezig is om binnen de wettelijke termijn, zonder aanvullende maatregelen of korten, naar het vereist vermogen te herstellen. DNB heeft ingestemd met dit nieuwe herstelplan.

In dit herstelplan heeft het bestuur aangegeven hoe het herstel volgens het model van het herstelplan verloopt. Jaarlijks, mits het fonds zich op het meetmoment nog steeds in een tekort bevindt, wordt het herstelplan geactualiseerd, waarbij wederom wordt gekeken of het fonds nog kan herstellen binnen de wettelijke termijn.

In het kader van een evenwichtige belangenafweging heeft het bestuur gekozen voor de maximale hersteltermijn van 10 jaar. In deze periode verwacht het fonds zonder bijzondere maatregelen, zoals kortingen, de dekkingsgraad in 2024 op het vereiste niveau te brengen. Het herstelplan rekent vanaf dat jaar met volledige indexatie van pensioenen. De werkelijke ontwikkeling van de dekkingsgraad is echter bepalend voor besluiten over de indexatie.

De actuele dekkingsgraad is in het verslagjaar met 7,1%, van 105,9% naar 113,1%, gestegen. Ten opzichte van de verwachte dekkingsgraad van 107,5% ultimo 2017 conform het herstelplan betekent dit dat het herstel 5,6% hoger is dan verwacht. Als gevolg van dit herstel is van een maatregel minimaal vereist eigen vermogen (hierna: MVEV) de komende vijf jaar geen sprake. Bij een dergelijke maatregel moet de dekkingsgraad na vijf jaar op het niveau worden gebracht behorend bij het MVEV (circa 104,3%).

Per einde 2017 is het herstelplan wederom geactualiseerd. Dit herstelplan is in maart 2018 ingediend bij DNB. Ook in dit herstelplan heeft het fonds laten zien dat voldoende herstelcapaciteit aanwezig is om zonder aanvullende maatregelen, binnen de termijn van 10 jaar naar het vereist vermogen te herstellen. Het fonds verwacht de goedkeuring van DNB in de loop van 2018.

3.3 Toeslag

Het bestuur bepaalt jaarlijks of, en in welke mate, per 1 juli toeslag kan worden verleend op de opgebouwde aanspraken en pensioenuitkeringen. Het fonds reserveert hiervoor geen geld en brengt hiervoor geen extra pensioenpremie in rekening. Sinds de invoering van de middelloonregeling is er een onderscheid tussen de voorwaardelijke toeslagen voor deelnemers en voor de groep gewezen deelnemers en pensioengerechtigden. Om de belangen van de verschillende generaties binnen het fonds evenwichtig te behartigen, is het indexatiebeleid per 1 januari 2015 terughoudender vastgesteld. Het doel is de financiële positie van het fonds hierdoor te versterken. Een hoger vermogen draagt bij aan het verbeteren van de toeslagverwachtingen op langere termijn en het verminderen van de kans op korting van de pensioenaanspraken en -uitkeringen. De voorwaardelijkheid is door het bestuur vormgegeven met een toeslagenbeleid dat toekenningen afhankelijk stelt van de hoogte van de beleidsdekkingsgraad.

Gedeeltelijke toeslagverlening is mogelijk bij een beleidsdekkingsgraad van 110% of hoger, mits na toeslagverlening de stijging van de dekkingsgraad ten opzichte van een jaar eerder nog minimaal 3% bedraagt. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan het vereiste vermogen is volledige toeslagverlening mogelijk, mits de dekkingsgraad daardoor niet afneemt ten opzichte van een jaar eerder. Anders wordt een gedeeltelijke toeslag verleend. Bij een beleidsdekkingsgraad hoger dan een reële dekkingsgraad van 100% (nominaal ongeveer 140%) zijn volledige toeslagverlening, inhaalindexatie en eventueel herstel van kortingen mogelijk. Het bestuur behoudt het recht om in bijzondere gevallen af te wijken van het hiervoor beschreven beleid. In alle gevallen houdt het bestuur zich aan de in de Pensioenwet en in lagere regelgeving gestelde eisen inzake de maximale hoogte van de te verlenen toeslagen.

Als er sprake is van toeslagverlening, wordt voor deelnemers zo veel mogelijk de salarisontwikkeling in de bedrijfstak gevolgd. Het fonds kijkt naar het percentage waarmee de cao-lonen in een periode van twaalf maanden zijn gestegen. Bij de toeslagverlening worden voor de pensioenuitkeringen aan pensioengerechtigden zo veel mogelijk de stijging van de cao-lonen in de bedrijfstak en die van het prijsindexcijfer gevolgd. Het fonds kijkt naar het gemiddelde waarmee de cao-lonen in een periode van twaalf maanden zijn gestegen. De stijging van de cao-lonen vormt het maximum.

Per 1 juli 2017 zijn de pensioenaanspraken en -uitkeringen niet verhoogd. Het bestuur betreurt dat het fonds al enkele jaren heeft moeten besluiten geen toeslagen te verlenen aan (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden van het fonds. Het bestuur heeft de toeslagambitie van het fonds niet kunnen waarmaken. Los hiervan is het bestuur met cao-partijen in overleg getreden over een mogelijke aanpassing van het toeslagbeleid en van de maatstaf voor toeslagverlening.

Het fonds heeft in het verleden 12,56% (cumulatief) van de toeslagambitie voor deelnemers niet toegekend. Voor de toeslagambitie voor gewezen deelnemers en pensioengerechtigden is de achterstand 14%. Dit is exclusief de korting op de pensioenaanspraken- en uitkeringen van 2,8% die in 2013 is doorgevoerd. De onvoorwaardelijke toeslag van 2% voor ingegane invaliditeitspensioenen van arbeidsongeschikten is wel toegekend.

Verhoging pensioenaanspraken deelnemers afgelopen vijf jaar:

	Toeslag	Ambitie
2013	0%	2%
2014	0%	0%
2015	0%	1%
2016	0%	1%
2017	0%	1,51%

Verhoging gewezen deelnemers en pensioengerechtigden afgelopen vijf jaar:

	Toeslag	Ambitie
2013	0%	2%
2014	0%	0%
2015	0%	0,95%
2016	0%	1%
2017	0%	0,80%

3.4 Kosten uitvoering pensioenbeheer

Het fonds maakt voor het uitvoeren van de pensioenregeling diverse kosten. Globaal kunnen deze kosten worden onderverdeeld in kosten voor de uitvoering van de pensioenregeling en kosten van het vermogensbeheer. De aandacht voor kosten neemt steeds verder toe, mede onder druk van de lage dekkingsgraden en het achterblijven van toeslagverlening.

Bestuur, advies en controle	2017	2016
<i>Bedragen * 1.000</i>		
Accountantskosten	72	59
Controle en advieskosten actuaris	184	211
Kosten adviseurs	300	94
Contributies en bijdragen	304	294
Bestuurskosten	681	620
Bestuursbureau	752	666
Raad van toezicht	66	40
Overig	154	338
Totaal	2.513	2.322
Administratie	2017	2016
Kosten deelnemers en pensioengerechtigden	1.740	1.313
Kosten werkgevers	586	452
Kosten financieel beheer	330	350
Totaal	2.656	2.114
Totaal pensioenbeheerkosten	5.169	4.436
Transitiekosten:		
Transitiekosten	612	-
Totaal kosten exclusief transitiekosten	4.557	4.436

Actieve deelnemers	7.954	7.477
Gepensioneerden	13.020	12.649
Totaal	20.974	20.126
Pensioenbeheerkosten in euro per deelnemer	246	220

Actieve deelnemers	7.954	7.477
Gepensioneerden	13.020	12.649
Totaal	20.974	20.126
Pensioenbeheerkosten in euro per deelnemer excl. transitie	217	220

Op voorgaande bladzijde is een rapportage over de kosten voor de uitvoering van de pensioenregeling opgenomen. Hierin zijn tevens de vergelijkende cijfers ten opzichte van 2016 opgenomen. De kosten worden gepresenteerd met inachtneming van de aanbevelingen van de Pensioenfederatie en de AFM. Hierdoor kunnen de kosten die pensioenfondsen maken met elkaar worden vergeleken. De kosten van pensioenbeheer bedragen voor 2017 € 5.169.000 inclusief btw (2016: € 4.436.000). Omgerekend is dit € 246 (2016: € 220) per deelnemer en pensioengerechtigde. Indien de transitiekosten buiten beschouwing worden gelaten, zijn de kosten van pensioenbeheer voor 2017 € 4.557.000, oftewel € 217 per deelnemer en pensioengerechtigde.

Toelichting bij kosten uitvoering pensioenbeheer

Bestuur, advies en controle

De kosten bestuur, advies en controle zijn ten opzichte van 2016 gestegen met € 191.000. De kosten zijn onder andere gestegen vanwege de transitiekosten als gevolg van de overgang van de pensioenuitvoering naar APG per 1 januari 2018 alsmede de advieskosten op het gebied van risicomanagement ter ondersteuning van de IRM-commissie.

De kosten voor de RvT bedragen in 2017 € 66.000. De stijging ten opzichte van 2016 met € 26.000 wordt verklaard doordat de RvT in 2016 onderbezet was. In 2017 is weer sprake van volledige bezetting.

Administratie

Kosten deelnemers en pensioengerechtigden: deze kosten hebben betrekking op alle werkzaamheden die SAPB heeft verricht om de pensioenaanspraken te administreren, de uitkeringen van de pensioengerechtigden te verzorgen en alle (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden te informeren. Te denken valt hierbij aan het verwerken van waardeoverdrachten, het afkopen van kleine pensioenen, het toekennen van pensioenen en de communicatie met alle doelgroepen (helpdesk, website, pensioenplanner, nieuwsbrief, UPO, start- en stopbrief enzovoorts).

Kosten werkgevers: deze kosten hebben betrekking op alle activiteiten die voortvloeien uit het beheer van het bestand van aangesloten werkgevers, de aanlevering en verwerking van de werkgevers- en werknemersgegevens, het opleggen en innen van de pensioenpremies en het onderhouden van de contacten met de werkgevers.

Kosten financieel beheer: deze kosten hebben betrekking op het opstellen van het jaarverslag en het samenstellen van financiële rapportages en de advies- en controlekosten door SAPB.

De kosten voor vermogensbeheer worden in hoofdstuk 5 verder uitgesplitst.

4 Risicomanagement

4.1 Inrichting risicobeleid

Bij het fonds is risicomanagement een belangrijk onderdeel van de besluitvorming en uitvoering. Het draagt bij aan het realiseren van de doelstellingen van het fonds, een beheerste en integere bedrijfsvoering en om te voldoen aan wet- en regelgeving. Het stelt het fonds tevens in staat zich over zijn risicobeheersing te verantwoorden. Het fonds streeft ernaar zijn integraal risicomanagement continu te verbeteren als onderdeel van de strategische en operationele processen.

Risicogovernance

Het fonds heeft zijn risicomanagement ingericht langs de 'three lines of defence'. Het bestuur vormt met zijn commissies de eerste lijn. Het bestuur is gezamenlijk eindverantwoordelijk voor het risicomanagement van het fonds. De BAC en de PUC hebben een uitvoerende en monitorende verantwoordelijkheid voor de risicobeheersing binnen de reikwijdte van de commissies. Vanuit deze rol zien de commissies tevens toe op het risicomanagement bij de dienstverleners. De commissies zijn adviserend naar het bestuur.

De IRM-commissie vertegenwoordigt de tweede lijn en heeft een adviserende, uitdagende en toetsende rol richting de eerste lijn. Vanuit deze rol ziet de commissie toe op de BAC en de PUC, toetst adviezen voor voorgenomen besluiten uit de BAC en de PUC aan het risicomanagementbeleid en adviseert het bestuur gevraagd en ongevraagd over risicomanagement. De IRM-commissie beheert daarnaast het risicomanagementbeleid. De derde lijn is binnen het fonds nog niet expliciet belegd binnen de governance van het fonds. In het kader van de IORP II-richtlijn zal de risicogovernance in 2018 worden geëvalueerd. De risicogovernance is verankerd in de reglementen van het bestuur en de commissies en in het integraal risicomanagementbeleid.

Risicomanagementstrategie

De missie, visie en strategische doelstellingen en de risicohouding van het fonds zijn leidend voor de mate waarin het fonds financiële en niet-financiële risico's wenst te lopen. Dit is geformuleerd als risicotolerantie. Deze is kaderstellend voor de mate waarin het fonds risico's wenst te accepteren.

Het fonds heeft zijn risicotolerantie geformuleerd naar risicocategorie. Het bestuur heeft per risicocategorie benoemd welk risico acceptabel wordt geacht. Deze risicobereidheid wordt weergegeven als gewenst risico of als risicotolerantie. Het beleid van het fonds maakt onderscheid naar vier niveaus van geaccepteerd risico: hoog, aanzienlijk, beperkt en laag. De risicobereidheid wordt periodiek door het bestuur geëvalueerd.

Risicoprocessen

Het fonds hanteert een bedrijfsbrede, uniforme en integrale risicomanagementmethodiek welke is verankerd in de strategische en operationele besturing van het fonds. Daardoor worden weloverwogen keuzes gemaakt ten aanzien van het gewenste geheel van beheersmaatregelen die bijdragen aan het 'in control' zijn als pensioenfonds. Door het op structurele wijze en uniform in kaart brengen van de risico's en de effectiviteit van de getroffen beheersmaatregelen heeft het fonds

inzicht in de mate waarin het zijn organisatie beheerst. Dit raamwerk is de basis waarop beslissingen door het bestuur genomen worden.

Risicocategorieën

Het fonds maakt gebruik van een dynamisch risicobeheerraamwerk, gebaseerd op de FIRM-methodiek van DNB. Voor de risicocategorieën zijn de mogelijke risico's en scenario's, de daarop van toepassing zijnde beheersmaatregelen en de nog openstaande acties vastgesteld.

Maken van de risico-inschattingen

Risico's worden kwalitatief (aan de hand van vooraf vastgestelde referentieschalen) beoordeeld op basis van de waarschijnlijkheid van het optreden van het risico en de impact daarvan op het behalen van de strategische doelstellingen. Hierbij wordt een onderscheid gemaakt tussen het inherente risico, het restrisico en het gewenste risico.

Het inherente risico is het risico zonder rekening te houden met eventuele beheersmaatregelen die het bestuur treft om de waarschijnlijkheid en/of impact te beperken. Het inherente risico is afhankelijk van de context waarbinnen het fonds opereert en de doelstellingen. Het restrisico is het risico dat overblijft nadat is gereageerd op de inherente risico's. Indien het restrisico op basis de risicobereidheid (nog) niet acceptabel is, worden aanvullende acties gedefinieerd om tot het gewenste risico te komen. Risico-inschattingen, beheersmaatregelen en acties kunnen wijzigen naar aanleiding van interne en externe ontwikkelingen, maar ook door nieuwe inzichten. Integraal risicomanagement is daardoor een continu proces van risicoanalyse, inrichten, uitvoeren, rapporteren en bijsturen. Het bestuur maakt hierbij gebruik van een jaarplan IRM. Startpunt van het jaarplan is de jaarlijkse evaluatie van de bestaande risicoanalyses.

Risicobewustzijn

Integraal risicomanagement kan alleen effectief zijn als het gedragen wordt door het gedrag van bestuurders, medewerkers en stakeholders. Het bestuur streeft naar een cultuur waarin transparantie, een constructief-kritische houding naar elkaar en integriteit vanzelfsprekend zijn. Het bestuur is zich bewust van zijn voorbeeldrol en geeft hieraan onder meer vorm door bij voorgenomen besluiten een expliciete risico-overweging op te nemen met een toets door de IRM-commissie, toe te zien op de effectieve rolverdeling tussen de commissies en door bij de zelfevaluatie van het bestuur en de commissies deze aspecten expliciet mee te nemen.

4.2 Ontwikkelingen 2017

Tijdens elke bestuursvergadering is het bespreken van risico's een vast agendapunt. Tijdens dit agendapunt kan iedereen vrij issues inbrengen die mogelijk een risico vormen. Onderwerpen die hierbij zijn besproken, zijn onder andere de risicogovernance, de transitie van de pensioenadministratie, de ontwikkelingen op de financiële markten, de verhoogde kans op nieuwe kortingen van pensioenaanspraken en –uitkeringen, IT-risico en de wisselingen in de bezetting van het bestuur en de commissies.

Evaluatie en aanscherping risicogovernance

Als onderdeel van zijn streven het risicomanagement steeds te verbeteren heeft het bestuur begin 2016 de risicogovernance geëvalueerd, mede in het licht van aanbevelingen van DNB. Dit heeft gedurende 2017 geresulteerd in een meer eenduidige scheiding tussen de eerstelijns rollen van het bestuur, de BAC en de PUC-commissie enerzijds en de tweedelijns rol van de

IRM-commissie anderzijds. Tevens is kritisch gekeken naar de bezetting van de commissies onderling, wat heeft geleid tot aanpassingen in de bezetting om de onafhankelijkheid van de IRM-commissie te versterken.

Het fonds werd tot 1 oktober 2017 vanuit het bestuursbureau ondersteund door een specialist risicomanagement. Op het terrein van de financiële risico's wordt het fonds sinds 2017 ondersteund door EY Montesquieu ter ondersteuning van de IRM-commissie. EY Montesquieu geeft hieraan onder meer invulling door het toetsen van de risico's, het adviseren over voorgestelde strategische beleggingsbesluiten en het uitvoeren van onderzoeken op de beheersing van specifieke financiële risico's.

Het bestuur is voornemens de governance van het fonds in 2018 opnieuw te evalueren, waarbij tevens de vereisten van de nieuwe Europese regelgeving (IORP II) zullen worden meegenomen. Het bestuur beraadt zich over de invulling van de three lines of defence.

Transitie pensioenadministratie

Het bestuur heeft vastgesteld dat de pensioenuitvoering door SAPB op belangrijke onderdelen niet voldeed aan de uitvoeringsafspraken in de overeenkomst. Het bestuur is als reactie hierop in het najaar van 2016 gestart met de zoektocht naar een nieuwe uitvoerder. Na een gedegen selectieproces heeft het bestuur besloten de administratie van ons fonds per 1 januari 2018 bij APG onder te brengen. Als onderdeel van het selectietraject is in opdracht van het bestuur een risicoanalyse uitgevoerd en is bij de beoogde nieuwe uitvoerder een due diligenceonderzoek uitgevoerd. De uitkomsten daarvan zijn in de selectie en constatering van de nieuwe uitvoerder meegenomen.

In 2017 is gestart met de transitie. De projectorganisatie heeft vooraf een risicoanalyse uitgevoerd, zowel vanuit de latende en de ontvangende uitvoerder als vanuit het fonds. Op basis van de periodieke actualisering van de risicoanalyse wordt door de stuurgroep waar nodig bijgestuurd en wordt gerapporteerd aan het bestuur.

Beoordeling belangrijkste risico's

Door de ontwikkelingen in de financiële markten, de lage rentestand en de volatiliteit op de beurzen, heeft het bestuur het renterisico en het marktrisico als hoogste risico's van het fonds beoordeeld. Deze risicocategorieën worden continu gemonitord en steeds wordt beoordeeld of ze nog goed worden beheerst. Tevens worden risico's integraal bekeken en beoordeeld aan de hand van het risicomodel en de ontwikkelingen in de pensioenwereld.

Uitvoering beleid beheersing renterisico

Het beleid is vastgesteld op basis van de grote ALM-studie die in 2014 is uitgevoerd en in 2015 en 2017 is herijkt. Ook is in 2016 beoordeeld of wijziging van het strategisch beleid, gezien de lage rente, gewenst zou zijn. Dit heeft niet tot aanpassing geleid.

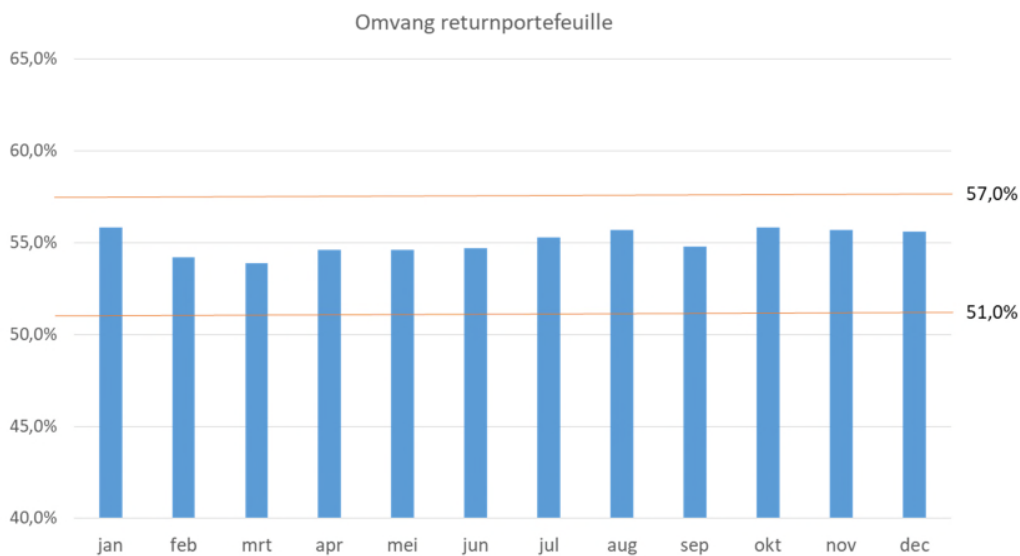
Het beleid is 70% van de rentegevoeligheid van de verplichtingen (op UFR-basis) af te dekken. Indien de marktrente (de 30-jaarsswaprente) onder 1% daalt, wordt het rentebeleid heroverwogen. Rond het doelpercentage geldt een bandbreedte waarbinnen het feitelijke hedgepercentage zich moet bewegen, zowel het totale hedgepercentage (+/-5%) als het hedgepercentage per looptijd (+/-3%). Dit beleid is vastgelegd in de beleggingsrichtlijnen. In 2017 is het beleid niet gewijzigd.

De uitvoering van het rentebeleid op basis van de beleggingsrichtlijnen is uitbesteed aan BMO. Over de uitvoering wordt door BMO gerapporteerd in de vermogensbeheerrapportages die maandelijks en per kwartaal worden ontvangen. Daarnaast wordt per kwartaal een risicorapportage ontvangen waarin BMO meer gedetailleerd rapporteert over de renteposities en gevoeligheden.

Uitvoering beleid beheersing marktrisico

Op basis van de ALM-studie in 2014 is besloten 54% van het vermogen te beleggen in de returnportefeuille, bestaande uit zakelijke en hoogvastrentende waarden. Op basis van de ALM-studie 2017 is dit beleid gehandhaafd. De feitelijke omvang van deze portefeuille varieert vanwege marktontwikkelingen, maar dient zich te bevinden tussen 51% en 57%. Indien de omvang van deze portefeuille zich daarbuiten bevindt, moet dit binnen drie maanden worden hersteld. Dit is in de beleggingsrichtlijnen vastgelegd. De uitvoering is uitbesteed aan BMO.

In de vermogensbeheerrapportages die op maand- en kwartaalbasis worden ontvangen, rapporteert BMO over de omvang van de returnportefeuille ten opzichte van het vermogen van het fonds. De custodian rapporteert hierover in de maandelijkse compliancerapportage. Gedurende geheel 2017 is de omvang van de returnportefeuille binnen de toegestane bandbreedtes gebleven.

IT-risico en beleid

De aangescherpte wetgeving op privacy en de opkomende risico's als cybercriminaliteit dwingen het fonds het beleid op IT-gebied te evalueren. Het bestuur heeft speciale aandacht besteed aan de IT-risico's. Het fonds heeft in 2017 een aanzet gemaakt voor een eigen IT-beleid, waarin is vastgelegd welke eisen aan IT worden gesteld. Hierin wordt tevens vastgelegd hoe uitbestedingspartijen van het fonds om moeten gaan met data en dergelijke. Het IT-beleid zal begin 2018 worden opgesteld, waarbij ook rekening gehouden wordt met de vereisten vanuit de Europese privacy wetgeving (AVG).

De grootste IT-risico's worden gelopen bij de pensioenadministratie en het uitvoeren van het vermogensbeheer. Bij alle uitbestedingspartijen is onderzocht hoe het IT-landschap is ingericht en hoe de beheersing van risico's is ingericht. Er is onder andere gekeken naar het businesscontinuïteitsplan, maatregelen tegen cybercriminaliteit en de rol van het tweedelijnsrisicomanagement.

5 Vermogensbeheer

5.1 Inleiding

Visie op vermogensbeheer

Het fonds belegt alleen in producten die het begrijpt en kan uitleggen aan iedereen die bij het fonds betrokken is. Het fonds belegt maatschappelijk verantwoord en houdt bij de beleggingsactiviteiten bewust rekening met de invloed van milieu en sociale factoren en beginselen van goed bestuur. Het fonds belegt grotendeels passief. Voor een langetermijnbelegger leveren actief beleggen en de daarbij behorende kostenstructuur in veel categorieën geen aantoonbare meerwaarde op.

De investment beliefs zijn als volgt beschreven:

- Het pensioenfonds wil op lange termijn een rendement realiseren dat een waardevast pensioen optimaal mogelijk maakt.
- De schommelingen van de waarde van het vermogen moeten binnen de gewenste mate van zekerheid blijven.
- Risicoanalyse en risicobeheersing spelen een belangrijke rol bij de opstelling en uitvoering van het beleggingsbeleid.
- Het pensioenfonds belegt in producten die het zelf begrijpt en kan uitleggen.
- Het pensioenfonds geeft door verantwoord te beleggen uitdrukking aan zijn maatschappelijke betrokkenheid.
- Het pensioenfonds kiest in beginsel voor passief vermogensbeheer in de ontwikkelde financiële markten aangezien die geen ruimte bieden om via actieve beleggingskeuzes extra rendement te behalen.
- Als langetermijnbelegger kan het fonds een deel van het vermogen beleggen in producten die niet direct te verkopen zijn, maar wel extra rendement opleveren.

Een turbulent beleggingsjaar

De alom verwachte politieke onrust bleef grotendeels uit. De populistische lente kwam niet tot volledige bloei, al is het voor de gevestigde politiek nog te vroeg om zich rijk te rekenen. Het jaar kenmerkte zich eigenlijk vooral door stabiel oplopende aandelenbeurzen, het aantal dagen met flink rode cijfers op de schermen was ongekend klein. Het stabiele klimaat ging gepaard met een steeds betere macro-economische omgeving. De werkgelegenheid nam toe, de winsten en omzetten van bedrijven stegen gestaag, de economische groei liep op en zo ook de inflatie, al is die nog immer te laag voor de gestelde inflatiedoelen.

In reactie op al dit positieve nieuws gingen de centrale banken langzaam over tot een minder accommoderend beleid. De Amerikaanse centrale bank nam het voortouw door de eerste stappen te zetten in de afbouw van de balans. Europa is wat minder ver, maar de eerste stap naar een meer normaal beleid is ook gezet. De Europese Centrale Bank (hierna: ECB) heeft in de tweede helft van het jaar aangekondigd steeds minder obligaties te gaan opkopen en bij voortdurend goed nieuws hier eind september 2018 helemaal mee te zullen stoppen, al laat de eerste renteverhoging nog wel even op zich wachten.

Dit positieve beeld leverde dan ook mooie aandelenrendementen op. In alle regio's waren zwarte cijfers te zien, met de Amerikaanse beurs en aandelen opkomende landen aan kop met rond de 20% rendement. In Europa moesten we het stellen met ongeveer de helft hiervan; onzekerheden rondom Brexit en de aansterkende euro waren hier debet aan. In de eurozone steeg de 30-jaars rente van 1,2% naar 1,5%. Dat kwam vooral door de hogere economische groei, maar ook doordat de ECB de stimulerende maatregelen gaat afbouwen.

De totale beleggingsportefeuille behaalde een rendement van 6,2%. Het vermogen van het fonds was ultimo 2017 € 4,3 miljard. De beleidsdekkingsgraad steeg in 2017 van 98,5% naar 110,7%. De belangrijkste factoren voor de stijging waren de gestegen rente en de gunstige ontwikkeling op de aandelenmarkten.

Het gevoerde beleggingsbeleid

Het in 2017 gevoerde beleggingsbeleid van het fonds is vastgelegd in het beleggingsplan en de beleggingsrichtlijnen. Specifiek voor het beleggingsbeleid is een aantal richtinggevend principes geformuleerd, zogenaamde investment beliefs. Deze investment beliefs zijn een belangrijke leidraad geweest bij de totstandkoming van het strategische beleggingsbeleid op basis van een uitgebreide ALM-studie die in 2017 is verricht. In de studie is het strategische beleggingsbeleid getoetst aan de risicohouding van het fonds alsmede een aantal door het fonds uitgewerkte stressscenario's. Het strategische beleggingsbeleid is niet aangepast.

Hieronder het strategisch beleggingsbeleid dat op basis van de uitgevoerde ALM-studie is vastgesteld:

Zakelijke waarden	54%
Vastrentende waarden	46%

De feitelijke portefeuille was gedurende 2017 in lijn met het beleid.

Onder vastrentende waarden vallen de categorieën staatsobligaties, hypotheek, bedrijfsobligaties, emerging market debt en high yield. Onder zakelijke waarden vallen aandelen, vastgoed, private equity en infrastructuur.

Het fonds heeft in 2017 conform het strategische beleggingsbeleid het renterisico voor 70% afgedekt. Voor een efficiënte uitvoering wordt daarbij een bandbreedte gehanteerd waartussen de hedgeratio mag fluctueren voordat een aanpassing wordt doorgevoerd. Als gevolg van de introductie van nieuwe regelgeving (EMIR) zullen diverse niet-beursgenoteerde derivaten, waaronder renteswaps, centraal gecleard gaan worden, in tegenstelling tot het huidige systeem waarbij dit bilateraal plaatsvindt. Het fonds heeft in 2017 een gedeelte van de swapportefeuille overgezet naar central clearing.

Voor de indeling van de portefeuille is een match- en returnportefeuille gehanteerd. Daarbij vallen de vastrentende waarden in de matchportefeuille, de hoogrentende waarden (emerging market debt en high yield) en zakelijke waarden in de returnportefeuille.

Alle beleggingen hebben als doel het betalen van de verplichtingen. Het doel van de matchportefeuille is daarbij het verminderen van het renterisico en het doel van de returnportefeuille is het genereren van extra rendement voor herstel, indexatie en het betaalbaar houden van de regeling. Een dergelijke indeling geeft goed inzicht in waartoe de

beleggingsportefeuille dient. Bovendien maakt deze indeling het eenvoudig om grip te houden op het risicoprofiel, bijvoorbeeld door het hanteren van bandbreedtes rondom de strategische gewichten van + of -5 procentpunt.

De behaalde rendementen

Het totale rendement kwam uit op 6,2%. Dit was als volgt opgebouwd:

	portefeuille	benchmark	verschil
Returnportefeuille (inclusief valuta-afdekking)	12,9%	12,1%	0,7%
aandelen	8,9%	8,7%	0,2%
hoogrentende obligaties	-1,6%	-1,2%	-0,5%
vastgoed SAREF	11,0%	12,7%	-1,5%
vastgoed Bouwinvest	11,9%	11,9%	0,0%
infrastructuur	10,7%	-0,5%	11,2%
venture capital	0,0%	-4,9%	4,9%
onderhandse leningen	3,0%	-0,2%	3,1%
private equity	13,1%	-4,9%	19,0%
Matchportefeuille (inclusief renteafdekking)	-1,7%	-2,4%	0,8%
staatsobligaties	-1,3%	-1,3%	0,1%
bedrijfsobligaties	2,4%	2,2%	0,2%
hypotheken particulier	1,6%	-0,4%	2,0%
hypotheken zakelijk	3,5%	-0,2%	3,6%
Totaal	6,2%	5,4%	0,7%

Het rendement op aandelen kwam uit op 8,9%. De aandelen uit opkomende markten presteerden met +16,1% het beste. Het rendement op eurostaatsobligaties was negatief als gevolg van de gestegen rente. De vastgoedbeleggingen behaalden een hoog rendement als gevolg van de ontwikkelingen op de Nederlandse woningenmarkt. Gedurende 2017 is de investering in Nederlands woningvastgoed uitgebreid via de opbouw van een belang in het Bouwinvest Residential Fund. De categorie venture capital bestaat uit deelnemingen in twee Nederlandse stadsherstelfondsen en beslaat circa 0,1% van het vermogen. Deze categorie toont een rendement van 0% aangezien deze beleggingen in 2017 niet zijn geherwaardeerd.

Prestaties van de vermogensbeheerders

De performance van de vermogensbeheerders wordt beoordeeld ten opzichte van de benchmark, gebaseerd op het gemiddelde marktrendement. In 2017 is de vermogensbeheerder PGGM er wisselend in geslaagd de benchmark te verslaan. Met private equity en infrastructuur werd de benchmark verslagen. Binnen de categorie hoogrentende

obligaties was dat niet het geval voor de beleggingen in highyieldobligaties, met name als gevolg van de sectorallocatie en kredietselectie door de managers in dit fonds. In 2017 is besloten deze positie in 2018 terug te brengen tot nihil. De overige door PGGM beheerde categorieën worden voornamelijk passief beheerd; die rendementen zijn dan ook zoals verwacht in lijn met de benchmark. Het vastgoedbeheer heeft het slechter gedaan dan de benchmark, met name als gevolg van de lagere weging naar de Randstedelijke gebieden in de woningenportefeuille.

De hypotheekportefeuilles renderden opnieuw uitstekend. Per saldo is over de gehele portefeuille 0,8% extra rendement behaald door de vermogensbeheerders.

Beleid Verantwoord Beleggen

Conform norm 27 uit de Code vermeldt het fonds hier de overwegingen omtrent verantwoord beleggen. Vanuit rentmeesterschap voelt het fonds een maatschappelijke betrokkenheid om verantwoord en fatsoenlijk om te gaan met de aan het fonds toevertrouwde middelen. Activiteiten op het gebied van verantwoord beleggen moeten bijdragen aan verantwoorde, stabiele en goede beleggingsresultaten. Om vanuit rentmeesterschap op een verantwoorde manier om te gaan met de toevertrouwde middelen, spreekt het fonds zijn uitvoerders en andere dienstverleners erop aan dat zij binnen de randvoorwaarde van acceptabele uitvoeringskosten invulling geven aan het beleid van het fonds. Gedurende 2017 is het beleid ongewijzigd voortgezet.

Kosten van vermogensbeheer

Het fonds volgt in de presentatie van de kosten van vermogensbeheer de Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie.

2017	Beheerkosten	Performance gerelateerde kosten	Transactiekosten		Totaal
			Transactiekosten exclusief aan- en verkoopkosten	Aan- en verkoopkosten	
Kosten per beleggingscategorie					
Vastgoed	1.489	-	480	-	1.969
Aandelen	1.476	-	40	638	2.154
Alternatieve beleggingen	1.529	2.249	76	4	3.858
Vastrentende waarden	3.492	-	60	2.436	5.988
Overige beleggingen	32	-	-	265	297
Kosten overlaybeleggingen	869	-	134	-	1.004
Totaal kosten toe te wijzen aan categorieën	8.887	2.249	790	3.343	15.270
Overige vermogensbeheerkosten					
Kosten vermogensbeheer pensioenfondsen en bestuursbureau	-	-	-	-	-
Kosten fiduciair beheer	1.367	-	-	-	1.367
Bewaarloon	-	-	-	-	-
Advieskosten vermogensbeheer	256	-	-	-	256
Overige kosten	233	-	-	-	233
Totaal overige vermogensbeheerkosten	1.856				1.856
Totaal kosten vermogensbeheer	10.741				17.126

2016	Beheerkosten	Performance gerelateerde kosten	Transactiekosten		Totaal
			Transactiekosten exclusief aan- en verkoopkosten	Aan- en verkoopkosten	
Kosten per beleggingscategorie					
Vastgoed	1.321	-	185	18	1.524
Aandelen	1.469	18	-21	471	1.937
Alternatieve beleggingen	1.442	1.327	107	1	2.877
Vastrentende waarden	3.318	-168	69	2.001	5.220
Overige beleggingen	-11	-	-	571	560
Kosten overlaybeleggingen	841	-	-	19	860
Totaal kosten toe te wijzen aan categorieën	8.380	1.177	340	3.081	12.978
Overige vermogensbeheerkosten					
Kosten vermogensbeheer pensioenfonds en bestuursbureau	-	-	-	-	-
Kosten fiduciair beheer	1.367	-	-	-	1.367
Bewaarloon	-	-	-	-	-
Advieskosten vermogensbeheer	21	-	-	-	21
Overige kosten	281	-	-	-	281
Totaal overige vermogensbeheerkosten	1.669				1.669
Totaal kosten vermogensbeheer	10.049				14.647

<i>Overzicht kerncijfers inzake vermogensbeheerkosten en rendementen</i>	2017	2016
Gemiddeld belegd vermogen *	4.200.638	3.921.556
<i>% van het gemiddeld belegd vermogen</i>		
Beheerkosten inclusief performancegerelateerde kosten	0,31%	0,29%
Transactiekosten	0,10%	0,09%
Totaal	0,41%	0,37%
* Het gemiddeld beheerd vermogen is berekend op basis van de ultimo jaarstanden.		

Toelichtingen op de kosten

In de vermogensbeheerkosten (exclusief performancegerelateerde vergoedingen) zijn opgenomen: de beheervergoedingen die zijn gebaseerd op geïnvesteerde of toegezegde bedragen, de vaste overeengekomen vergoedingen, het bewaarloon en de overige kosten. Van de kosten in met name het laatste kwartaal van 2017 is een deel gebaseerd op schattingen of voorlopige opgaven. Dit betreft illiquide beleggingen waarvan de definitieve vaststelling van de waarde nog niet heeft plaatsgevonden.

Op basis van het gemiddeld belegd vermogen van € 4.201 miljoen zijn de gerapporteerde kosten van het vermogensbeheer met 0,04 procentpunt (oftewel circa 11%) gestegen van 0,37% over 2016 naar 0,41% over 2017. De kosten zijn gestegen vanwege de toename van het belegde vermogen. Daarnaast is deze stijging het gevolg van de verbeterde performance van de onderliggende beleggingen in infrastructuur en private equity in 2017 en de daaraan verbonden performancegerelateerde vergoedingen.

Het totaal aan transactiekosten en aan- en verkoopkosten neemt in 2017 toe van € 3,4 miljoen in 2016 tot € 4,1 miljoen in 2017. Dit wordt onder meer veroorzaakt door hogere transactiekosten binnen vastgoedfondsen.

De totale kosten die in dit overzicht worden gerapporteerd, komen daarmee uit op € 17,1 miljoen (€ 14,6 miljoen in 2016). Per deelnemer / pensioengerechtigde zijn de kosten € 817 (€ 728 in 2016). De directe vermogensbeheerkosten per deelnemer / pensioengerechtigde bedragen € 212 (€ 175 in 2016).

Beheervergoedingen vermogensbeheerders

Over de geïnvesteerde of toegezegde bedragen wordt een vast percentage vergoed als beheervergoeding. Deze percentages zijn gedurende 2017 niet gewijzigd.

BMO ontvangt een vaste vergoeding voor het fiduciair beheer en het beheer van de matchingportefeuille (derivaten en Europese staatsobligaties).

De kostencategorie Overige kosten betreft kosten van de custodian en advieskosten in het kader van het vermogensbeheer.

Performancegerelateerde kosten

De performance-fee-afspraken gelden alleen voor beleggingsfondsen die worden beheerd door PGGM en zijn gedurende 2016 niet gewijzigd. De hogere performance ten opzichte van vorig jaar in verschillende fondsen heeft ertoe geleid dat de performancegerelateerde kosten zijn toegenomen.

In de performancegerelateerde vergoedingen zijn de vergoedingen opgenomen die gebaseerd zijn op afgesproken resultaatdoelstellingen. De performancegerelateerde vergoedingen voor private-equity-managers zijn gebaseerd op de positieve resultaten in het huidige verslagjaar. Bij bepaling van de performancegerelateerde vergoedingen worden ook de resultaten van de private-equity-beleggingen van voorgaande jaren meegenomen. Om de performancegerelateerde vergoedingen te kunnen toerekenen aan het huidige verslagjaar, zijn aanvullende reserveringen gemaakt.

Transactiekosten

Transactiekosten vormen een aparte kostensoort, waarbij geldt dat de kosten worden bepaald door soort en omvang van de transacties die binnen de beleggingsportefeuille plaatsvinden. Het fonds belegt voor een groot deel in beleggingsfondsen. Het kostenoverzicht is gebaseerd op volledige transparantie ('look through') van de transactiekosten in deze fondsen. Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen toe- en uittreedvergoedingen en werkelijke transactiekosten.

De toe- en uittreedvergoedingen worden geheven indien participaties in de beleggingsfondsen worden ge- of verkocht. Dit zijn vaste tarieven, gebaseerd op de verwachte werkelijke transactiekosten die moeten worden gemaakt als gevolg van de toe- of uittreding. Het totaal aan vergoedingen van alle participanten dat een beleggingsfonds ontvangt, wordt als opbrengst toegerekend aan de participanten naar rato van ieders belang in het fonds. Zo krijgt ook het fonds een opbrengst toegerekend. Hoe meer participanten toe- of uittredingen doorvoeren, hoe hoger deze opbrengst. De door het fonds betaalde toe- en uittreedvergoedingen worden daarmee gesaldeerd. Dit saldo is opgenomen onder Transactiekosten. Als de door het fonds betaalde vergoedingen lager zijn dan de toegerekende opbrengst, ontstaat een negatieve kostenpost in het kostenoverzicht.

De werkelijke transactiekosten worden gemaakt als gevolg van bovengenoemde toe- en uittredingen en voor de transacties voor het reguliere beheer van de beleggingsfondsen. Ook deze worden toegerekend naar rato van het belang in het beleggingsfonds.

De aan- en verkoopkosten bij directe belegging in beleggingstitels zoals staatsobligaties, rentederivaten en valutaderivaten bestaan uit kosten van brokers en transactiekosten die onderdeel uitmaken van de spread tussen bied- en laatkoersen.

Aansluiting met de jaarrekening (bedragen x € 1.000)

In de jaarrekening zijn alleen de kosten die direct bij het fonds in rekening worden gebracht opgenomen, overeenkomstig de richtlijnen van de Raad voor de Jaarverslaggeving (2017: € 4.449, 2016: € 3.517). De Aanbevelingen Uitvoeringskosten van de Pensioenfederatie nemen naast de directe kosten ook de indirecte kosten mee en maken expliciet onderscheid tussen vermogensbeheer- en transactiekosten. De indirecte vermogensbeheerkosten en indirecte transactiekosten maken in de jaarrekening onderdeel uit van de waardeveranderingen van de beleggingen (2017: € 12.677, 2016: € 11.208).

6 Raad van toezicht

Conform artikel 15 van de statuten heeft het fonds met ingang van 1 juli 2014 een RvT. De RvT bestond in 2017 uit de heer M.A. Bongers, de heer P.M.L. Frentrop (voorzitter) en mevrouw H.G.I.M. Peters (vanaf 1 juli 2017).

De RvT heeft tot taak onafhankelijk toezicht te houden op het beleid van het bestuur en op de algemene gang van zaken bij het fonds. De RvT is belast met het toezicht op adequate risicobeheersing en evenwichtige belangenafweging door het Bestuur. Ook vormt de RvT zich een oordeel over het functioneren van het bestuur.

De RvT ziet het als zijn taak bij te dragen aan de kwaliteit en effectiviteit van de governance, de besturing en de integere bedrijfsvoering van het fonds.

De RvT heeft voor 2017 op basis van de wettelijke, reglementaire en statutaire taken vijf specifieke toezichtthema's geformuleerd, te weten:

- Transitie naar de nieuwe pensioenuitvoerder per 1 januari 2018;
- Opvolging van de DNB-aanbevelingen naar aanleiding van het vermogensbeheeronderzoek / commissie-indeling;
- Communicatie met de (gewezen) deelnemers en overige belanghebbenden over de bestaande verwachtingen (premie- / kortings- / indexatiebeleid);
- De governance van het fonds; en
- De toekomst van het fonds.

De reikwijdte van het toezicht door de RvT betreft het gehele bestuurspectrum met de volgende onderwerpen waarbij de RvT ook aanbevelingen heeft geformuleerd:

- Algemeen beleid en functioneren bestuur;
- Governance;
- Financiële opzet;
- Beleggingsbeleid en vermogensbeheer;
- Risicomanagement;
- Uitbesteding;
- Communicatie en transparantie.

De RvT heeft de volgende reglementaire goedkeuringen gegeven in 2017:

- De jaarrekening en het jaarverslag over het jaar 2016;
- Het vaststellen van de profielschets voor het te werven lid van de RvT.

De conclusie van de RvT is dat het bestuur op een voldoende zorgvuldige wijze de taken en verantwoordelijkheden heeft vervuld, waarbij de belangen van de verschillende stakeholders in ogenschouw zijn genomen om een evenwichtige belangenafweging, integere bedrijfsvoering en adequate risicobeheersing te bereiken.

Culemborg, 20 juni 2018

Drs. M.A. Bongers RE RA CBM

Dr. P.M.L. Frentrop, voorzitter

Mr. H.G.I.M. Peters RBA CPE

7 Verantwoordingsorgaan

In 2017 heeft het VO zes keer vergaderd, waarvan drie keer in aanwezigheid van de voorzitter van het bestuur en één keer met het gehele bestuur, waarbij er via regulier vooroverleg, interne afstemming binnen het VO heeft plaatsgevonden. Drie keer is met de RvT vergaderd. Twee keer is er door de voorzitters van de organen vergaderd. Er zijn in 2017 drie studiedagen geweest voor het VO, tezamen met het bestuur en de RvT. Drie VO-leden hebben een module op niveau A gevolgd bij het opleidingsinstituut SPO. Daarnaast heeft er het afgelopen jaar weer een kennisreflector van het SPO plaatsgevonden. Het VO voldeed hierbij gemiddeld aan het deskundigheidsniveau A.

Het VO heeft zijn werkzaamheden verricht op basis van het reglement VO, waarin de taken en bevoegdheden met wettelijke en aanvullende adviestaken staan vermeld, een geactualiseerd werkplan 2017 en op basis van informatie (onder andere adviesaanvragen) die is ontvangen van het bestuur en de RvT.

De heer H.W. Oonk heeft per 1 januari 2018 zijn deelname als lid en tevens voorzitter van het VO beëindigd, omdat zijn maximale zittingsduur was verstreken. De heer G.J. Groeneveld heeft per 1 januari 2018 de rol van voorzitter overgenomen. Mevrouw E. Borgert is per 1 januari 2018 benoemd als lid van het VO.

7.1 Financieel

Het VO heeft de jaarrekening op hoofdlijnen beoordeeld en vertrouwt hierbij sterk op de managementinformatie van de externe accountant (PWC) en de waarmerkend actuaris (Mercer), die beide hebben aangegeven akkoord te zijn met de jaarrekening 2017. Uit de jaarrekening blijkt dat er een positief resultaat van ruim € 268 miljoen is behaald over 2017. Dit is voornamelijk veroorzaakt door een positief beleggingsresultaat van € 248 miljoen.

De actuele dekkingsgraad is gestegen van 105,9% (eind 2016) naar 113,1% (eind 2017). De beleidsdekkingsgraad is gestegen van 98,6% (eind 2016) naar 110,7% (eind 2017). De verbetering van de dekkingsgraad is enerzijds veroorzaakt door een stijging van de marktrente waardoor de verplichtingen met 2,1% zijn afgenomen van € 3.889 miljoen (2016) naar € 3.807 miljoen (2017). Anderzijds is de verbetering van de dekkingsgraad te danken aan de stijging van het totaal belegd vermogen met 4,2% van € 4.113 miljoen (2016) naar € 4.287 miljoen (2017).

Als gevolg van het herstel van de dekkingsgraad is een maatregel om de dekkingsgraad op het niveau van het minimaal vereist eigen vermogen (104,3%) te brengen, niet nodig.

Per einde 2017 is het herstelplan wederom geactualiseerd. Ook in dit herstelplan heeft het fonds laten zien dat voldoende herstelcapaciteit aanwezig is om zonder aanvullende maatregelen, binnen de termijn van 10 jaar naar het vereist vermogen te herstellen.

De pensioenuitvoeringskosten per deelnemer zijn gestegen van € 220 (2016) naar € 246 (2017). Exclusief transitiekosten bedragen de uitvoeringskosten per deelnemer € 217 (2017). De vermogensbeheerskosten per deelnemer zijn gestegen van € 171 (2016) naar € 212 (2017).

Aanbeveling

Het VO adviseert het bestuur om de vermogensbeheerskosten stringenter te bewaken, opdat de kosten per deelnemer niet nog verder zullen stijgen. Daarnaast adviseert het VO om de pensioenuitvoeringskosten goed te monitoren, omdat deze naar verwachting in 2018 verder zullen stijgen door onder andere de transitie naar APG.

7.2 Aanbevelingen in gegeven adviezen en oordeel 2016

Het VO constateert dat een groot deel van de door hem gedane aanbevelingen in het oordeel over 2016 door het bestuur is opgevolgd.

7.3 Adviezen 2017

Het verantwoordingsorgaan heeft in 2017 negen adviezen gegeven:

1. Benoeming mevrouw Peters tot lid RvT	juni 2017	Positief
2. Toeslagverlening per 1 juli 2017	juni 2017	Positief
3. Aanpassing uitvoeringsreglement	juni 2017	Positief
4. Wijziging profielschets voor leden van de fondsorganen	november 2017	Positief
5. Communicatiekalender transitie naar APG	november 2017	Positief
6. Aanpassing Reglement Klachten- en Geschillencommissie	november 2017	Positief
7. Beëindiging ANW-hiaatregeling	november 2017	Negatief
8. Vaststelling premie en franchise 2018	november 2017	Positief
9. Projectkosten transitie	november 2017	Positief

Naar aanleiding van het negatieve advies over de beëindiging van de ANW-hiaatregeling heeft het bestuur besloten om dit negatieve advies naast zich neer te leggen. Het bestuur bleef van mening dat het in het belang van het fonds en van zijn deelnemers is om de ANW-hiaatregeling te beëindigen. Het bestuur heeft zorg gedragen voor een goede begeleiding naar een andere aanbieder voor een ANW-hiaatverzekering.

7.4 Oordeel 2017

Op een aantal hoofdthema's wordt het beleid van het bestuur door het VO beoordeeld, waarbij door formulering van een normen- en beoordelingskader aan de hand van de bevindingen tot een oordeel en aanbevelingen wordt gekomen. De informatiebronnen waarop het VO zijn oordeel baseert, zijn de notulen van bestuurs- en commissievergaderingen en aanvullende verstrekte informatie, het rapport van bevindingen van de RvT en het jaarverslag 2017.

7.4.1 Uitbesteding

Normenkader

Het bestuur is eindverantwoordelijk voor het beleid en de werkzaamheden die uitbesteed worden. Het uitbesteden van werkzaamheden dient meetbaar te zijn en te geschieden tegen aanvaardbare kosten. Het bestuur ziet toe op een foutloze uitvoering en blijft te allen tijde 'in control'.

Bevindingen

PUC-commissie

Het bestuur heeft begin 2017 de PUC-commissie opgericht. Onder andere het uitbestedingsbeleid van het pensioenfonds wordt vanaf 2017 in deze commissie behandeld.

Transitie

Na een uitgebreid en zorgvuldig selectieproces is begin 2017 door het bestuur besloten om per 1 januari 2018 de pensioenadministratie bij APG onder te brengen. De keuze is op APG gevallen, omdat zij de beste kwaliteit tegen de laagste kosten bieden. In het tweede kwartaal van 2017 heeft het bestuur een werkgroep transitie opgericht om het transitieproces naar APG zo goed mogelijk te laten verlopen. Middels periodieke rapportages van zowel de externe transitimanager als APG heeft het bestuur het transitieproces gemonitord.

Ook heeft het bestuur een werkgroep opgericht voor de transitie van het bestuursbureau. Na het opstellen van een Programma van Eisen voor het bestuursbureau en een uitvraag bij vijf partijen heeft het bestuur besloten om de vaste medewerkers van bestuursbureau onder te brengen bij het Technisch Bureau Bouwnijverheid (TBB).

Adviseurs

Begin 2017 is EY Montesquieu aangesteld als riskmanager om meer countervailing power te genereren in het bestuur. Dit is tijdens de zelfevaluatie door het bestuur in juni 2017 als zeer prettig ervaren. Elk jaar worden reguliere evaluatiegesprekken gevoerd met uitvoerders en adviseurs.

Verschillende kosten van externe uitvoerders en adviseurs vallen fors hoger uit dan initieel begroot. Oorzaken voor deze hogere kosten zijn onder andere extra werkzaamheden van de accountant en communicatiekosten vanwege de transitie, opleidingskosten en posten die niet begroot waren (ALM-studie, premiebeleid 2017 en 2018, on-calldienstverlening aan IRM-commissie).

Oordeel

Het VO is van mening dat het bestuur het transitieproces nauwlettend in de gaten heeft gehouden waardoor het tot op heden goed verloopt. Het bestuur heeft te weinig focus gehad op het monitoren van de begroting en de uitnutting daarvan.

Aanbevelingen

Het VO beveelt aan om ook in 2018 de afronding van het transitieproces nauwlettend in de gaten te blijven houden. Met name toezicht op de kosten blijft een belangrijk aandachtspunt. Het VO beveelt aan om kosten van externen en de begroting te toetsen op marktconformiteit.

7.4.2 Premiebeleid

Normenkader

Bij de vaststelling van de premie moet het fonds de belangen van alle deelnemers evenwichtig afwegen en moet er voldoende rekening worden gehouden met de verschillende kostencomponenten. De premie wordt vastgesteld binnen de door cao-partijen aangegeven bandbreedte.

Bevindingen

Voor 2017 was de rendementgedempte kostendeekkende premie vastgesteld op 23% van de pensioengrondslag. Volgens het positieve advies van het verantwoordingsorgaan was hierbij voldoende rekening gehouden met de verschillende kostencomponenten en was er sprake van een evenwichtige belangenafweging.

Voor de bepaling van de gedempte kostendeekkende premie in enig jaar hanteert het pensioenfonds de volgende uitgangspunten:

1. Een verwacht rendement van 2,7%.
2. De vaststelling van een toetspremie gebaseerd op de rentestructuur van 30 september 2015.
3. Vaststelling van de premie die minimaal gelijk is aan het maximum van het onder punt 1 en 2 berekende premieniveau.
4. Het bestuur kan de premie hoger vaststellen dan dit maximum indien en voor zover dit past binnen de met cao-partijen afgesproken bandbreedte van 18% tot 26% van de pensioengrondslag.

Op basis van bovengenoemde uitgangspunten is de rendementgedempte kostendeekkende premie voor 2018, evenals in 2017, bepaald op 23% van de pensioengrondslag. Voor 2018 is de gedempte premie berekend op 20,6% en de toetspremie op 21,7%. Op basis van bovenstaande uitgangspunten zou de premie dus op minimaal 21,7% moeten worden vastgesteld.

In het kader van een evenwichtige belangenafweging is de premiedekkingsgraad van belang. De premiedekkingsgraad drukt uit in welke mate de nieuwe pensioenopbouw wordt gedekt door de premie. Bij een premie van 21,7% is de premiedekkingsgraad 78%. Bij een premie van 23% is de premiedekkingsgraad 83% (in 2017 nog 64%). Pas bij een premie van 30,6% of hoger draagt de premie niet meer negatief bij aan de ontwikkeling van de actuele dekkingsgraad.

Hoewel er ruimte was om de premie voor 2018 iets te verlagen naar bijvoorbeeld 22%, heeft het pensioenfonds besloten om de premie te handhaven op 23%. De volgende argumenten lagen daaraan ten grondslag:

- Het is nog onduidelijk of het financiële herstel van het pensioenfonds structureel is.
- Een stabiele premie ligt in lijn met de wens van sociale partners.
- De extra premiemarge kan worden gebruikt voor de financiering van de eenmalige transitiekosten naar APG. Tevens kan een hogere premie de toeslagverlening helpen realiseren.

Oordeel

Het verantwoordingsorgaan concludeert dat bij de premievaststelling voor 2017 en 2018 binnen de nieuwe wettelijke kaders voldoende rekening is gehouden met de gehanteerde kostencomponenten en met een evenwichtige belangenafweging.

Aanbeveling

Het verantwoordingsorgaan adviseert om alle belanghebbenden van het pensioenfonds te informeren over de voor- en nadelen van de keuze voor de rendementgedempte kostendeekkende premie en over de ontwikkeling van de premiedekkingsgraad.

7.4.3 Vermogensbeheer

Normenkader

Het vermogensbeheer moet in lijn zijn met de risico- en rendementsdoelstellingen van het fonds. Op basis van de resultaten van de ALM-studie 2017, de economische verwachtingen en de mate waarin het bestuur bereid en in staat is risico's te lopen, wordt elk najaar een beleggingsplan opgesteld, waarin het beleggingsbeleid voor het komende jaar wordt vastgelegd.

Bevindingen

Het bestuur heeft de voorbereiding van het beleggingsbeleid gedelegeerd aan de BAC. De IRM-commissie adviseert het bestuur over risico's van het fonds en toetst adviezen voor voorgenomen besluiten uit de BAC.

Er is gekozen voor een verdeling van de strategische portefeuille, op basis van de ALM-studie, in 55% vastrentende waarden en 45% zakelijke waarden. De ALM-studie van juli 2017 geeft geen aanleiding tot aanpassing van het huidige beleggingsbeleid.

Richtinggevend bij de keuze van de verdeling van de portefeuille zijn de doelstellingen van het pensioenfonds ten aanzien van enerzijds het pensioenresultaat en anderzijds de kans op korten alsmede de hoogte van de korting in geval van korten.

Het renterisico is per eind 2017 voor 70% afgedekt (op basis van de UFR).

In het beleggingsplan 2017 heeft het bestuur aangegeven door verantwoord te beleggen uitdrukking te geven aan haar maatschappelijke betrokkenheid. Het fonds steeg in 2017 van plek 18 naar 15 op de VBDO-index. De index geeft aan hoe duurzaam er door de 50 grootste pensioenfondsen wordt belegd. Conform norm 27 uit de Code heeft het bestuur haar beleid uitgevoerd omtrent verantwoord beleggen.

DNB heeft in het tweede kwartaal van 2016 het rapport van het on-siteonderzoek vermogensbeheer opgeleverd. Hieruit voortvloeiende is een plan van aanpak opgesteld voor 2016 en 2017 betreffende risicohouding, renteafdekking en de keuze voor en de uitwerking van de invulling van het plan. Tevens is de bezetting van de commissies aangepast om de onafhankelijkheid van de IRM-commissie te versterken.

Op 17 juli 2017 geeft DNB in een brief aan dat het kennisniveau en de deskundigheid van de IRM-commissie is versterkt en verbeterd. De vertaalslag van ambitie naar risicohouding is uitgewerkt en de inbedding van het staartrisico van de aandelenportefeuille is opgenomen in het beleggingsbeleid. Het strategische beleggingsbeleid is voldoende uitgewerkt. Dat geldt ook voor de fiduciaire functie. Het renterisico is voldoende onderbouwd.

Doordat het fonds in een situatie van tekort verkeert, zijn er zeer beperkte mogelijkheden voor wijzigingen betreffende het rente- en risicobeleid. De beleggingsresultaten zijn behaald conform de beleggingsopdracht en de gekozen basismix, welke is gebaseerd op de uitkomsten van de ALM-studie. Het totale beleggingsrendement is 6,2%, de gehanteerde benchmark is 5,4%. Ook dit jaar overstijgen de uitkeringen ruimschoots de premies. De beleggingsportefeuille bestaat voor 25% uit

illiquide beleggingen en kan forse liquiditeitsschokken opvangen. Op de lange termijn is een percentage van 33% maximaal vastgesteld.

	portefeuille	benchmark	verschil
Returnportefeuille (inclusief valuta afdekking)	12,9%	12,1%	0,7%
aandelen	8,9%	8,7%	0,2%
hoogrentende obligaties	-1,6%	-1,2%	-0,5%
vastgoed SAREF	11,0%	12,7%	-1,5%
vastgoed Bouwinvest	11,9%	11,9%	0,0%
infrastructuur	10,7%	-0,5%	11,2%
venture capital	0,0%	-4,9%	4,9%
onderhandse leningen	3,0%	-0,2%	3,1%
private equity	13,1%	-4,9%	19,0%
Matchportefeuille (inclusief renteafdekking)	-1,7%	-2,4%	0,8%
staatsobligaties	-1,3%	-1,3%	0,1%
bedrijfsobligaties	2,4%	2,2%	0,2%
hypotheken particulier	1,6%	-0,4%	2,0%
hypotheken zakelijk	3,5%	-0,2%	3,6%
Totaal	6,2%	5,4%	0,7%

In 2017 heeft het pensioenfonds een verdere evaluatie verricht van de categorie infrastructuur. Per 1 januari 2017 heeft PGGM vier closed-end-infrastructuurfondsen, waarvan het pensioenfonds in twee deelnam, samengevoegd tot één semi-open-ended-infrastructuurfonds. Dit komt de liquiditeit en de diversificatie ten goede. De huidige portefeuille (30 september 2017) bevat 2,5% aan infrastructuur, wat wordt verhoogd naar 3,5%.

Het vermogen van het fonds bedroeg per ultimo december 2017 € 4,3 miljard.

Oordeel

Het beleggingsproces is uitgevoerd in lijn met het beleggingsbeleid en de beleggingsbeginselen, zoals is vastgelegd in het beleggingsplan en beleggingsrichtlijnen van het fonds.

7.4.4 Toeslagen

Normenkader

Het pensioenfonds streeft, voorwaardelijk, naar een jaarlijkse indexatie van de opgebouwde rechten en uitkeringen. De maatstaf voor indexatie van de actieve deelnemers is de loonontwikkeling, voor gewezen deelnemers en gepensioneerden is de maatstaf 50% van de loonontwikkeling en 50% van de prijsontwikkeling met het maximum van de loonontwikkeling. Het invaliditeitspensioen wordt jaarlijks onvoorwaardelijk met 2,0% geïndexeerd. Bij een beleidsdekkingsgraad tussen 110% en de vereiste dekkingsgraad (circa 120%) is de toeslagverlening pro rato. Boven de vereiste dekkingsgraad (circa 120%) is de toeslagverlening volledig.

Bevindingen

In 2017 heeft het fonds wederom niet de mogelijkheid gehad om te indexeren. Op 1 januari 2017 (ultimo 2016) bedroeg de beleidsdekkingsgraad 98,6%. Conform het indexatiebeleid (toeslagbeleid) is indexatie niet mogelijk bij een beleidsdekkingsgraad lager dan 110%.

De ambitie voor 2017 bedroeg 1,51% indexatie voor actieve deelnemers (loonstijging 1,51%) en 0,80% voor gepensioneerden en gewezen deelnemers (50% van loonstijging 1,51% + 50% van prijsstijging 0,10% = 0,755% + 0,05% = 0,805%).

Het VO constateert dat de achterstand in indexatie voor de actieve deelnemers (sinds de invoering van de middelloonregeling in 2006) 12,56% bedraagt en voor de gepensioneerden en slapers (sinds 2003) 14,00% exclusief de korting van 2,8% in 2013.

Oordeel

De beleidsdekkingsgraad en het herstelplan boden in 2017 geen mogelijkheid tot toeslagverlening.

Tijdens de periode waarin het fonds in herstel verkeert, moeten beleggingsrisico's vermeden worden en mag er niet risicovoller belegd worden om een hoger rendement te maken. Ook de premie draagt niet bij aan herstel. Het fonds teert in op het vermogen. Alleen een hogere rentevoet kan soelaas bieden, omdat hiermee de verplichtingen dalen.

7.4.5 Communicatie

Normenkader

Het pensioenfonds informeert haar deelnemers begrijpelijk, duidelijk en tijdig, waarbij de informatie juist, volledig en eerlijk is.

Bevindingen

Begin 2017 is de communicatie ondergebracht bij de PUC-commissie, bestaande uit drie bestuursleden, met ondersteuning van bestuursbureau en externe adviseurs.

Missie, visie en strategie

Het bestuur heeft zijn missie, visie en strategie herijkt. Het heeft daartoe de RvT, het VO, de sociale partners en een vertegenwoordiging van de deelnemers uitgenodigd voor een gezamenlijke sessie. De volgende kernwaarden zijn gedefinieerd: samen, rationeel, helder en recht-door-zee.

Na een intensief proces zijn de missie, visie, strategie en acties geformuleerd.

In de missie staat de deelnemer centraal: "*Onze deelnemers gaan tevreden met pensioen en blijven dit daarna ook!*"

In de visie wordt het ontbreken van absolute zekerheid, de toenemende complexiteit, de druk op solidariteit en verplichtstelling, de architectenbranche in beweging en de betaalbaarheid van de regeling als kenmerkend gesignaleerd, maar ook dat er nog leven na pensionering is.

De strategie en acties bestaan uit:

- Samen met cao-partijen de risicohouding, de ambitie, de kosten van regeling en de schaalvergroting invullen;
- Bieden van helpende service en betere dienstverlening door de overstap naar APG;
- Individueel inzicht en heldere communicatie opnemen in communicatiebeleidsplan 2018-2020.

Communicatie-uitingen

Het pensioenfonds heeft in 2017 intensief en actief gecommuniceerd naar de deelnemers, gewezen deelnemers en werkgevers via website, nieuwsbrieven en bijeenkomsten:

- Een nieuwe versie van magazine 'Alle tijd' 2017 is, in druk en digitaal, samengesteld voor de werkgevers ten behoeve van de informatie van haar werknemers. Het digitale exemplaar is 912 keer bekeken.
- In Leeuwarden, Born, Goes en Arnhem zijn regiobijeenkomsten gehouden voor 55-plussers, met gemiddeld 30 bezoekers. Het oordeel van bezoekers is positief. Het bestuur vindt de opkomst (2,5%) te laag, gezien het aantal uitnodigingen (1.200) en de kosten.
- Het jaarverslag over 2016 is net als het voorgaande jaar met video's op de website als 'populair' jaarverslag gepresenteerd. Het streven voor jaarverslag 2015 was 2.000 bezoekers; het waren er 1.100. Jaarverslag 2016 is 591 keer bekeken.
- In 2017 zijn 3 nieuwsbrieven naar deelnemers verstuurd via een groeiend aantal e-mailadressen (7.500-8.300), die door 55% zijn geopend; 15-22% heeft doorgeklikt. In 2018 zullen geen nieuwsbrieven meer gestuurd worden.
- In 2017 zijn 2 nieuwsbrieven aan werkgevers gestuurd over de overgang naar APG, die door 47% zijn geopend; 19-25% heeft doorgeklikt.
- In mei 2017 was er een webinar voor gepensioneerden. Op 11.213 uitnodigingen hebben 51 personen zich aangemeld (0,45%).
- Bij het webinar voor werkgevers resulteerde de aanschrijving van 905 e-mailadressen in 69 aanmeldingen (7,6%).
- Een kaart voor 50-plussers aan 875 personen voor een bezoek aan www.waarisdetijdgebleven.nl resulteerde in 92 sessies (10,5%).
- De mailing 'De tijd dringt' aan 2645 personen voor een bezoek aan www.detijddringt.nl resulteerde in 87 sessies (3,2%).

Meting

In 2017 is door deelname aan het onderzoek Benchmark Onderzoeksplatform Pensioenfonds (BOP) van TNS NIPO onderzoek gedaan naar de tevredenheid en het vertrouwen bij de deelnemers. Van de deelnemers is 62% en van de gepensioneerden 72% positief over het fonds. Dit is lager dan de landelijke benchmark met respectievelijk 74% en 87%.

In de evaluatie van de uitkomsten van het BOP-onderzoek, in de presentatie 'Tijd om te meten', worden als opvallendste punten ten opzichte van de landelijke punten genoemd:

- *"Hoewel verbeterd, is het imago op bijna alle aspecten minder"* (dan de benchmark);
- *"Het vertrouwen van actieven in het eigen fonds is significant lager"* (dan de benchmark);
- *"Grote onduidelijkheid over handelingsperspectief"*;
- *"Tevredenheid communicatiemiddelen ligt onder benchmark"* (bedoeld wordt dat het iets minder is dan de benchmark);
- *"Openstaan voor pensioen bij pensioengerechtigden is fors gedaald"*.

Het bestuur is teleurgesteld en verklaart dit deels door de lage respons (bij de actieve deelnemers 50% van 2014) en de benchmark, waarin ook ondernemingspensioenfondsen zijn meegenomen.

Uit de Update en Evaluatie Communicatie PFAB 2017:

"Op vrijdag 21 april 2017 viel er een brief op de mat bij alle deelnemers, gepensioneerden, slapers en werkgevers van het pensioenfonds over de financiële situatie van het fonds. De boodschap: we voeren dit jaar geen korting door, het pensioen wordt ook niet aangepast aan de prijsstijging en een korting blijft altijd mogelijk."

Gezien de afgegeven boodschap verbazen de geringe respons en lage score het VO niet. Het niet meegroeien met de prijsontwikkeling van de pensioenen en de maatschappelijke discussies over de verhoging van de AOW-leeftijd en wijzigingen in het pensioenstelsel zullen daar niet in positieve zin aan hebben bijgedragen.

Transitie

De transitie naar APG heeft ook consequenties voor de communicatie en de manier van communiceren. Bij SAPB bepaalde het pensioenfonds grotendeels zelf de communicatie en het gebruik van de communicatiemiddelen. APG stelt zich stringenter op: *"van de deelnemers ligt 30% in pensioen-coma, 40% is pensioen-bewusteloos, en 30% is pensioen-bewust en veelal 55+."*

Enkele jaren geleden, in 2014/2015, zijn bewuste beleidskeuzes gemaakt en acties ingezet om het fonds een beter imago te geven met een eigen gezicht, een frisse restyling, 'Anne' om het Klant Contact Center klantgericht en ontvankelijker te laten werken en een attractievere website, door een jong, enthousiast, dynamisch communicatiebureau in te schakelen. Nog niet duidelijk is hoe dit gecontinueerd gaat worden.

Het bestuur heeft de communicatie-activiteiten begin 2018 on hold gezet om zich te bezinnen op het communicatieplan 2018-2020. De invulling en de uitvoering zullen enige tijd vergen.

Oordeel

In de transitie van SAPB naar APG heeft het bestuur alle aandacht gericht op een correcte administratieve overgang en uitvoering, en is vergeten om tijdig en proactief te handelen op communicatiegebied. Het bestuur is teleurgesteld in de uitkomst van het BOP-onderzoek, ongelukkig met sommige activiteiten, betwijfelt de effectiviteit en is op zoek naar een nieuwe invulling, een heroriëntering, een nieuw communicatieplan.

Het communicatieplan 2018-2020 had er, bij de overgang naar de nieuwe uitvoerder, moeten liggen.

In het oordeel van het VO over de communicatie in 2016 zijn de transitie naar de nieuwe uitvoeringsorganisatie APG en het implementeren van de ingeslagen (communicatie)weg, een uitdaging genoemd. Het VO constateert dat deze uitdaging in 2017 geen invulling heeft gekregen.

7.4.6 Governance

Normenkader

Het bestuur is stabiel, in control en de continuïteit is geborgd. Het bestuur is voldoende divers, uitstekend gekwalificeerd en beschikt over voldoende capaciteiten zodat het zelfstandig tot bestuurlijke besluiten kan komen.

Bevindingen

Het VO maakt zich zorgen over de continuïteit van het bestuur. Het VO constateert dat het bestuur met zeven leden en één aspirant-lid het jaar 2017 niet op volle sterkte begon. In juli 2017 is het aspirant-lid toegetreden tot het bestuur. Tegelijkertijd is een nieuw aspirant-bestuurslid aangetreden, waarmee de samenwerking inmiddels is beëindigd.

Het VO constateert dat per 1 januari 2018 een stagiair via de PensioenLab Kweekvijver is aangetrokken.

In 2017 is de bezetting van het dagelijks bestuur verdubbeld van twee naar vier leden, passend bij de nieuwe commissiestructuur. Het dagelijks bestuur constateert dat deze opzet niet werkt en besluit het dagelijks bestuur weer terug te brengen tot twee leden in 2018, te weten de voorzitter en de vicevoorzitter.

De Code Pensioenfondsen geeft normen voor goed pensioenfondsbestuur. Het bestuur handelt volgens deze normen volgens het pas-toe--of-leg-uitprincipe.

Het bestuur heeft een diversiteitsbeleid opgesteld. Zowel in het VO als in het bestuur en de RvT zijn vacatures ingevuld op een manier die past bij het diversiteitsbeleid.

Het VO waardeert over het algemeen de inspanningen van het bestuur om het VO snel, transparant, volledig en begrijpelijk te informeren.

Het bestuur heeft verzuimd om het VO om advies te vragen inzake het wijzigen van het uitvoeringsreglement en inzake het aanpassen van de franchise van 2017. Het VO heeft achteraf alsnog invulling gegeven aan zijn adviesrecht.

De werkwijze van het VO staat omschreven in zijn reglement. Op 1 januari 2018 is een nieuw lid tot het VO toegetreden namens de werkgevers. De voorzitter heeft per diezelfde datum afscheid genomen. In het reglement is een schema van aan- en aftreden opgenomen.

De gedragscode bevat voorschriften ter voorkoming van belangenconflicten en van misbruik en oneigenlijk gebruik van de bij het fonds aanwezige informatie. Alle leden van het bestuur, de RvT en het VO en alle medewerkers van het bestuursbureau hebben deze code ondertekend.

Het VO constateert dat het bestuur oog heeft voor de belangen van de verschillende doelgroepen. Het bestuur maakt bij de adviesaanvragen duidelijk wat de effecten zijn per doelgroep, zodat het VO kan toetsen dat er een evenwichtige belangenafweging heeft plaatsgevonden. Bij sommige dossiers, bijvoorbeeld bij de premiestelling, vraagt het VO de effecten meer numeriek weer te geven zodat besluiten een duidelijke en objectieve onderbouwing hebben.

In de bestuursvergaderingen wordt melding gemaakt van compliancezaken. De complianceofficer richt zich op integriteit van het bestuur. Het bestuur heeft in januari 2018 een nieuwe complianceofficer aangesteld.

Het VO heeft een bindende voordracht gedaan aan het bestuur betreffende de aanstelling van mevrouw H.G.I.M. Peters. Met de benoeming door het bestuur is de RvT weer op volle sterkte.

Oordeel

Het bestuur handelt over het algemeen integer en transparant. Het bestuur verzuimt soms voorgenomen besluiten aan het VO ter advies voor te leggen, waardoor het VO niet aan zijn adviestaken kan voldoen. De samenwerking en rolverdeling tussen bestuur, RvT en VO zijn respectvol en ontspannen. Er is voldoende ruimte voor discussie en uitleg.

Aan de aanbevelingen uit het verslag van 2016 is niet specifiek gevolg gegeven.

Aanbevelingen

Het VO adviseert het bestuur om de benodigde aandacht te geven aan het zoeken naar drie nieuwe bestuursleden.

Het VO constateert dat het bestuur de afwegingen steeds transparanter in beeld brengt, en adviseert om deze trend voort te zetten en daarnaast de afwegingen ook te kwantificeren.

Het VO adviseert het bestuur bij het nemen van voorgenomen besluiten meer expliciet af te wegen of het besluit voor het VO adviesplichtig is.

Het VO adviseert het bestuur om bij beleidsbeslissingen te sturen op inhoud en niet op de uitvoeringstechnische kant van de zaak.

7.4.7 Toekomst (lange termijn)

Normenkader

De visie op (middel)lange termijn van het pensioenfondsbestuur is duidelijk en realistisch, met daarbij ook een reële visie op de ontwikkelingen in de architectenbranche. Middels transparant en doortastend handelen van het bestuur kan ook in de toekomst een betaalbare en stabiele regeling in stand worden gehouden.

Bevindingen

Vanwege het geringe aantal deelnemers ten opzichte van het aantal gewezen deelnemers en het aantal pensioengerechtigden (15% actieven, 60% slapers, 25% gepensioneerden), oriënteert het bestuur zich sinds 2015 op de toekomst om de pensioenregeling betaalbaar te houden. Vanwege het transitieproces naar APG heeft de visie voor de lange termijn niet op de prioriteitenlijst van het bestuur gestaan. Het consolidatievraagstuk zal na de afronding van de transitie met APG verder opgepakt worden door het bestuur.

DNB heeft verzocht om meer aandacht aan de toekomst op de (middel)lange termijn te besteden. Daarnaast heeft de Branchevereniging Nederlandse Architectenbureaus (BNA) een werkgroep opgericht voor de pensioenregeling voor alle medewerkers in de architectenbranche in de toekomst.

Oordeel

Het VO heeft geconstateerd dat de visie voor de (middel)lange termijn niet de prioriteit heeft gehad van het bestuur in 2017.

Aanbevelingen

Het VO beveelt aan om na afronding van het transitieproces met APG de toekomstdiscussie weer hoog op de agenda te zetten en dit in een breder verband te bekijken samen met de RvT en het VO.

7.4.8 Integraal Risicomanagement

Normenkader

Het pensioenfonds moet voldoen aan alle wet- en regelgeving en dient controle te hebben over de verschillende risico's en de onderlinge relaties tussen de verschillende risico's. Het dynamisch risicobeheerraamwerk is verdeeld in tien risicogebieden en is gebaseerd op de FIRM-methodiek van DNB, en wordt door het bestuur als besturingsmodel gehanteerd.

Bevindingen

Voor het jaar 2017 is een IRM-jaarplan opgesteld met daarin een voorstel aan het bestuur met de belangrijkste aandachtspunten op het gebied van IRM. De IRM-commissie vult de tweedelijnsfunctie voor het integrale risicomanagement in middels ondersteuning, advisering en coördinatie en bewaakt of verantwoordelijkheden worden genomen. In het risicobeleid IRM is opgenomen dat het pensioenfonds voor de risico's vaststelt welke risicotolerantie wordt gehanteerd. De eerstelijnsverantwoordelijkheid voor de verschillende risico's wordt verdeeld over het bestuur (1), het dagelijks bestuur (2), de BAC (4/6*) en de PUC-commissie (2/4*) om daarmee de verschillende risicogebieden in de eerste lijn te laten beoordelen door die bestuurscommissie waarvan de taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden het dichtst hierbij liggen. (*: voor een aantal risicogroepen zijn de verantwoordelijke risico(deel)gebieden verdeeld over meerdere commissies.) Het VO constateert dat er nog enige discrepantie is betreffende het bewaken van het IT-risico tussen het IRM-jaarplan en de IRM-managementnotitie.

In 2017 zijn alle beschrijvingen van de risicogroepen volgens de IRM-risicometing geüpdatet.

Naar aanleiding van kritische kanttekeningen van DNB op de bezetting van de IRM-commissie is deze eind 2016 uitgebreid met een aspirant-bestuurslid en is tevens de externe adviseur EY Montesquieu aangetrokken voor met name de financiële risico's. In de loop van het jaar zijn door EY Montesquieu meerdere 'tools' ontwikkeld om sneller en duidelijker overzicht te krijgen over bepaalde onderwerpen. Echter, aan het eind van 2017 is de samenwerking met het aangetrokken bestuurslid beëindigd en is opnieuw een vacature ontstaan, hetgeen in vele opzichten nadelig is voor het fonds.

Het VO is het eens met het verder aanscherpen van de overlegstructuur, verslaglegging, actie(s)bewaking en terugkoppeling om geen zaken uit het oog te verliezen. Wat opvalt is dat in de verslaglegging, en dus vermoedelijk ook niet in de vergaderingen, de tien risicogroepen niet als zodanig als agendapunten aan de orde komen. Tevens valt op dat de te nemen acties niet allemaal direct worden gekoppeld aan personen en dat er vaak ook geen tijdsplanning aan wordt gekoppeld. Het blijft ingewikkeld voor de tweede lijn om advies en controle uit te oefenen als niet over alle informatie van de eerste lijn wordt beschikt; dit punt moet nog verder worden uitgewerkt. De IRM-commissie moet meer een eigen framework en tools creëren.

Oordeel

De exacte rol van de IRM-commissie, mede in relatie met de BAC en de PUC-commissie, is nog niet helder uitgekristalliseerd, hetgeen wel prioriteit dient te krijgen. Het VO is van mening dat de IRM-commissie het totale spectrum van risico's in zijn algemeenheid breed behandelt en dat de gekozen ondersteuning veel risico's inzichtelijker en duidelijker naar voren brengt, zodat betere controle en advisering naar het bestuur mogelijk wordt.

Aanbevelingen

Het VO vindt het van het grootste belang dat voor de continuïteit van de bezetting van de IRM-commissie de ontstane vacature zo snel mogelijk wordt ingevuld. Een duidelijk omschreven en heldere taakverdeling, mede ten opzichte van de overige commissies en het bestuur, is van eminent belang, waarbij een systematische agenda-indeling, waarbij alle risicogroepen aan de orde komen, en verslaglegging met actielijst en tijdsplanning kunnen helpen om alle aspecten voortdurend en tijdig aan de orde te laten komen. Dit is ook reeds eerder in de aanbevelingen over 2016 aangegeven. Bij het aantrekken van externe adviseurs is een duidelijke taakafbakening en structuur van wezenlijk belang om 'dubbelingen' of 'voor de troepen uit lopen' te voorkomen.

7.5 Afsluiting

Het VO waardeert de inzet van het bestuur en de RvT. De onderlinge samenwerking tussen bestuur, RvT en VO vindt plaats met een open en constructieve houding. Het VO ziet daarom de samenwerking voor het komende jaar weer met vertrouwen tegemoet.

20 juni 2018

E. Borgert
D. Borghuis
B. van den Bos
G.J. Groeneveld (voorzitter)
W. Meenhorst
T. Termond

Reactie bestuur

Het bestuur bedankt het VO voor zijn uitgebreide verklaring en geeft aan waarde te hechten aan het oordeel en de adviezen. In de eerstvolgende gezamenlijke vergadering tussen bestuur en het VO zal een terugkoppeling gegeven worden over de opvolging van de gegeven suggesties.

II. Jaarrekening

JAARREKENING

In dit hoofdstuk presenteert het bestuur van de Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus de jaarrekening over boekjaar 2017 eindigend op 31 december 2017. In het hoofdstuk Overige gegevens volgen de verklaringen van de waarmerkend actuaris en van de onafhankelijke accountant van het pensioenfonds.

1 BALANS PER 31 DECEMBER

na bestemming saldo baten en lasten

(x € 1.000)

		2017	2016
ACTIVA			
Beleggingen voor risico fonds	(1)		
Vastgoedbeleggingen		380.515	333.323
Aandelen		1.581.549	1.566.040
Vastrentende waarden		2.283.514	2.109.341
Derivaten		32.525	118.223
Overige beleggingen		31.068	16.956
		<u>4.309.171</u>	<u>4.143.883</u>
Vorderingen en overlopende activa	(2)	1.209	1.400
Liquide middelen	(3)	19.222	8.825
		<u>4.329.602</u>	<u>4.154.108</u>

PASSIVA

Stichtingskapitaal en reserves	(4)	498.147	230.120
Technische voorzieningen voor risico fonds	(5)	3.807.174	3.889.950
Overige schulden en overlopende passiva	(6)	24.281	34.038
		<u>4.329.602</u>	<u>4.154.108</u>

De getallen tussen haakjes verwijzen naar de toelichting op de balans.

	2017	2016
Dekkingsgraad op basis van FTK (in %)		
Actuele dekkingsgraad	113,1	105,9
Beleidsdekkingsgraad	110,7	98,6

2 STAAT VAN BATEN EN LASTEN

(x € 1.000)

		2017	2016
BATEN			
Premiebijdragen voor risico fonds (van werkgevers en werknemers)	(7)	47.299	44.229
Beleggingsresultaten voor risico pensioenfonds	(8)	248.083	443.764
		<u>295.382</u>	<u>487.993</u>
LASTEN			
Pensioenuitkeringen	(9)	103.629	100.096
Pensioenuitvoeringskosten	(10)	5.169	4.436
Mutatie technische voorzieningen voor risico fonds	(11)		
Pensioenopbouw		58.179	49.452
Rentetoevoeging		-8.408	-2.217
Onttrekking voor pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten		-103.636	-100.801
Wijziging marktrente		-48.675	355.740
Wijziging actuariële uitgangspunten		22.052	-122.963
Wijziging uit hoofde van overdrachten van rechten		-1.325	-1.256
Overige mutaties technische voorzieningen		-963	-13.689
		<u>-82.776</u>	<u>164.266</u>
Saldo overdrachten van rechten voor risico fonds	(12)	1.550	1.040
Herverzekeringen	(13)	-217	84
		<u>27.355</u>	<u>269.922</u>
Saldo van baten en lasten		<u>268.027</u>	<u>218.071</u>

(*) De nummering verwijst naar de toelichting

	2017	2016
Bestemming van het saldo van baten en lasten		
Algemene reserve	235.640	199.710
Volatiliteitsreserve	32.387	18.361
	<u>268.027</u>	<u>218.071</u>

3 KASSTROOMOVERZICHT

(x € 1.000)

Het kasstroomoverzicht is opgesteld volgens de directe methode.

	2017	2016
Kasstroom uit pensioenactiviteiten		
Ontvangen premiebijdragen voor risico fonds	47.644	44.227
Ontvangen en betaalde waardeoverdrachten risico pensioenfonds	-1.563	-1.030
Betaalde pensioenuitkeringen	-103.592	-99.967
Betaalde/ontvangen herverzekeringen	233	-84
Betaalde pensioenuitvoeringskosten	-5.845	-4.578
	<u>-63.123</u>	<u>-61.432</u>
Kasstroom uit beleggingsactiviteiten		
Ontvangen inzake verkopen beleggingen	649.033	348.781
Betaald inzake aankopen beleggingen	-620.528	-321.821
Ontvangen directe beleggingsopbrengsten	59.889	61.588
Overige ontvangsten en uitgaven inzake beleggingen	-10.426	-24.867
Betaalde kosten van vermogensbeheer	-4.448	-3.439
	<u>73.520</u>	<u>60.242</u>
Mutatie liquide middelen	<u>10.397</u>	<u>-1.190</u>
Samenstelling geldmiddelen		
	2017	2016
Liquide middelen per 1 januari	8.825	10.015
Mutatie liquide middelen	10.397	-1.190
Liquide middelen per 31 december	<u>19.222</u>	<u>8.825</u>

4 ALGEMENE TOELICHTING

Inleiding

Het doel van de Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus, ingeschreven in het handelsregister onder nummer 41199584, statutair gevestigd te Harderwijk (hierna 'het pensioenfonds') is het nu en in de toekomst verstrekken van uitkeringen aan gepensioneerden en nabestaanden ter zake van ouderdom en overlijden; tevens verstrekt het pensioenfonds uitkeringen aan arbeidsongeschikte (gewezen) deelnemers. Deze doelstelling is nader uitgewerkt in onder andere de statuten, het pensioenreglement, de uitvoeringsovereenkomst en de Actuariële en Bedrijfstechnische Nota van het pensioenfonds. Het pensioenfonds geeft invulling aan de uitvoering van de pensioenregeling van de in de branche Architecten verplicht gestelde aangesloten werkgevers.

Het vestigingsadres van het fonds is Ceintuurbaan 2, 3847 LG te Harderwijk

Overeenstemmingverklaring

De jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de wettelijke bepalingen zoals deze zijn opgenomen in Titel 9, Boek 2 van het BW en met inachtneming van de Richtlijnen voor de Jaarverslaggeving in het bijzonder Richtlijn 610. De bedragen opgenomen in de jaarrekening zijn vermeld in duizenden euro's, tenzij anders is aangegeven.

Het bestuur heeft op 20 juni 2018 de jaarrekening opgemaakt.

Continuïteit

De jaarrekening is opgesteld uitgaande van de continuïteitsveronderstelling.

Vergelijking met voorgaand jaar

De gehanteerde grondslagen van waardering en van resultaatbepaling zijn ongewijzigd ten opzichte van het voorgaand jaar, met uitzondering van de toegepaste schattingswijzigingen zoals opgenomen in paragraaf "schattingwijzigingen".

Schattingswijzigingen

Opslag voor excassokosten

In het boekjaar is de opslag voor excassokosten verhoogd van 2% naar 2,5% van de voorziening pensioenverplichtingen. De impact van deze verhoging bedraagt € 18.536 en is verantwoord onder de "Wijziging actuariële uitgangspunten".

Premievrije opbouw arbeidsongeschikte deelnemers

In het boekjaar is besloten tot wijziging van de reserveringsmethodiek voor premievrije opbouw van arbeidsongeschikte deelnemers. De reservering wordt bepaald op basis van de contante waarde van toekomstige in uitzicht gestelde pensioenen voor premievrije arbeidsongeschikte deelnemers in plaats van de contante waarde van toekomstige premies. Het effect van deze wijziging bedraagt € 3.516 en is verwerkt als "Wijziging actuariële uitgangspunten".

Presentatiewijziging

De jaarrekening 2017 is in vergelijking tot de jaarrekening 2016 in de toelichting gewijzigd inzake de toelichting op de beleggingskosten, als onderdeel van de beleggingsresultaten voor risico pensioenfonds, en de pensioenuitvoeringskosten. Met ingang van 2017 worden de advieskosten die betrekking hebben op beleggingsadvies toegerekend aan de beleggingskosten en in mindering gebracht op de beleggingsopbrengsten.

De vergelijkende cijfers zijn aangepast om vergelijking tussen 2017 en 2016 mogelijk te maken. Als gevolg hiervan zijn de pensioenuitvoeringskosten over 2016 verlaagd met € 78 en zijn de beleggingskosten verhoogd met € 78.

De gewijzigde indeling heeft geen invloed op het vermogen, het resultaat en de dekkingsgraad van het pensioenfonds.

ALGEMENE GRONDSLAGEN

Opname van een actief of een verplichting

Een actief wordt in de balans opgenomen wanneer het waarschijnlijk is dat de toekomstige economische voordelen naar het pensioenfonds zullen toevloeien en de waarde daarvan betrouwbaar kan worden vastgesteld. Een verplichting wordt in de balans opgenomen wanneer het waarschijnlijk is dat de afwikkeling daarvan gepaard zal gaan met een uitstroom van middelen en de omvang van het bedrag daarvan betrouwbaar kan worden vastgesteld.

Verantwoording van baten en lasten

Baten worden in de staat van baten en lasten opgenomen wanneer een vermeerdering van het economisch potentieel, samenhangend met een vermeerdering van een actief of een vermindering van een verplichting, heeft plaatsgevonden, waarvan de omvang betrouwbaar kan worden vastgesteld. Lasten worden verwerkt wanneer een vermindering van het economisch potentieel, samenhangend met een vermindering van een actief of een vermeerdering van een verplichting, heeft plaatsgevonden, waarvan de omvang betrouwbaar kan worden vastgesteld.

Saldering van een actief en een verplichting

Een financieel actief en een financiële verplichting worden gesaldeerd als nettobedrag in de balans opgenomen indien sprake is van een wettelijke of contractuele bevoegdheid om het actief en de verplichting gesaldeerd en gelijktijdig af te wikkelen en bovendien de intentie bestaat om de posten op deze wijze af te wikkelen. De met de gesaldeerd opgenomen financiële activa en financiële verplichtingen samenhangende rentebaten en rentelasten worden eveneens gesaldeerd opgenomen.

Schattingen en veronderstellingen

De opstelling van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9, Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek vereist dat het bestuur oordelen vormt en schattingen en veronderstellingen maakt die van invloed zijn op de toepassing van grondslagen en de gerapporteerde waarde van activa en verplichtingen, en van baten en lasten.

De schattingen en hiermee verbonden veronderstellingen zijn gebaseerd op ervaringen uit het verleden en verschillende andere factoren die gegeven de omstandigheden als redelijk worden beschouwd. De uitkomsten hiervan vormen de basis voor het oordeel over de boekwaarde van activa en verplichtingen die niet op eenvoudige wijze uit andere bronnen blijkt. De daadwerkelijke uitkomsten kunnen afwijken van deze schattingen.

De schattingen en onderliggende veronderstellingen worden voortdurend beoordeeld. Herzieningen van schattingen worden opgenomen in de periode waarin de schatting wordt herzien, indien de herziening alleen voor die periode gevolgen heeft, of in de periode van herziening en toekomstige perioden, indien de herziening gevolgen heeft voor zowel de verslagperiode als toekomstige perioden.

Verwerking van waardeveranderingen van beleggingen

Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen van beleggingen. Alle waardeveranderingen van beleggingen, inclusief transactiekosten, provisies, valutakoersverschillen, e.d. worden als beleggingsopbrengsten in de staat van baten en lasten opgenomen.

Vreemde valuta

Activa en verplichtingen in vreemde valuta worden omgerekend naar euro's tegen de koers per balansdatum. Deze waardering is onderdeel van de waardering tegen reële waarde. Baten en lasten voortvloeiende uit transacties in vreemde valuta's worden omgerekend tegen de koers per transactiedatum. Alle valutakoersverschillen zijn verwerkt in de staat van baten en lasten.

	31-12-2017	31-12-2016
US dollar	1,20	1,05
Britse pond	0,89	0,85
Canadese dollar	1,50	1,41
Australische dollar	1,54	1,46
Zwitserse frank	1,17	1,07
Japanse yen	135,27	123,02
Zweedse kroon	9,83	9,58
Zuid-Koreaanse won	1285,52	1273,93

SPECIFIEKE GRONDSLAGEN

GRONDSLAGEN VOOR DE WAARDERING VAN ACTIVA EN PASSIVA

Beleggingen voor risico fonds

Algemeen

De beleggingen worden gewaardeerd tegen reële waarde, slechts indien de reële waarde van beleggingen niet betrouwbaar kan worden vastgesteld, vindt waardering plaats op basis van geamortiseerde kostprijs. Overlopende activa en passiva alsmede liquiditeiten vermogensbeheer worden gewaardeerd tegen nominale waarde. Het verschil tussen reële waarde en nominale waarde is bij deze activa en passiva in het algemeen gering.

Participaties in beleggingspools en -instellingen die gespecialiseerd zijn in een bepaald soort beleggingen worden gerubriceerd en gewaardeerd volgens de grondslagen voor die onderliggende beleggingen (look-through benadering). Bij gemengde beleggingsfondsen wordt aangesloten bij de hoofdcategorie, bepaald op basis van reële waarde.

Financiële instrumenten worden gebruikt ter afdekking van beleggingsrisico's en het realiseren van het vastgelegde beleggingsbeleid. De derivatenposities zijn opgenomen als een afzonderlijke beleggingscategorie. Derivaten die deel uitmaken van een beleggingsfonds zijn opgenomen in de beleggingscategorie waarin dit beleggingsfonds is gerubriceerd.

Reële waarde

De beleggingen van het pensioenfonds worden gewaardeerd tegen de reële waarde per balansdatum. Voor de meerderheid van de financiële instrumenten van het pensioenfonds kan gebruik worden gemaakt van genoteerde marktprijzen. Derivaten worden gewaardeerd door gebruik te maken van netto contante waardeberekeningen. Bepaalde instrumenten, zoals participaties in beleggingsfondsen worden gewaardeerd door gebruik te maken van de intrinsieke waarde. Het is gebruikelijk en mogelijk om de reële waarde binnen een aanvaardbare bandbreedte van schattingen vast te stellen. Slechts indien de reële waarde van beleggingen niet betrouwbaar kan worden vastgesteld, vindt waardering plaats op basis van geamortiseerde kostprijs.

Voor financiële instrumenten zoals beleggingsvorderingen en -schulden geldt dat de boekwaarde de reële waarde benadert als gevolg van het korte termijn karakter van de vorderingen en schulden. De boekwaarde van alle activa en financiële verplichtingen op balansdatum benadert de reële waarde.

Vastgoedbeleggingen

Beleggingen in direct vastgoed worden gewaardeerd tegen de reële waarde. De reële waarde wordt gebaseerd op taxatiewaarde. De taxaties worden verricht door onafhankelijke deskundigen. Indien daartoe aanleiding is, wordt bij de waardering rekening gehouden met de feitelijke verhuursituatie en/of renovatieactiviteiten. Resultaten door wijziging in reële waarde worden in de staat van baten en lasten verantwoord.

Beursgenoteerde vastgoedfondsen worden gewaardeerd tegen de reële waarde, zijnde de beurskoers per balansdatum. Niet-beursgenoteerde beleggingen in vastgoedfondsen worden gewaardeerd op het aandeel in de reële waarde van de onderliggende beleggingen. Indien de waarderingsgrondslagen van vastgoedfondsen afwijken, wordt de waardering zo mogelijk aangepast aan de waarderingsgrondslagen van het pensioenfonds.

Onroerend goed in ontwikkeling wordt gewaardeerd op basis van gedane uitgaven, inclusief bouwrente, waarbij wordt getoetst of die uitgaven tot waardewijzigingen leiden. Na oplevering worden (her)ontwikkelde objecten naar reële waarde gewaardeerd.

Aandelen

Aandelen, waaronder tevens converteerbare obligaties zijn begrepen, worden gewaardeerd tegen reële waarde. Van ter beurze genoteerde aandelen is dit de beurswaarde. Voor niet ter beurze genoteerde participaties in aandelenfondsen is dit de intrinsieke waarde, die de reële waarde van de onderliggende beleggingen representeert.

Private equity

Participaties in niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen die beleggen in private equity worden gewaardeerd op het aandeel in de nettovermogenswaarde van het beleggingsfonds. De nettovermogenswaarde van het beleggingsfonds is geschat door de externe manager, het management van de betreffende belegging of de leidende mede investeerder.

Vastrentende waarden

Vastrentende waarden worden gewaardeerd tegen reële waarde inclusief opgelopen rente. Van ter beurze genoteerde vastrentende waarden is dit de beurswaarde per balansdatum. Voor niet ter beurze genoteerde participaties in vastrentende waardenfondsen is dit de intrinsieke waarde, die de reële waarde van de onderliggende beleggingen representeert.

Obligaties

Participaties in niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen die beleggen in obligaties worden gewaardeerd op het aandeel in de nettovermogenswaarde van het beleggingsfonds.

Hypotheeken

Participaties in beleggingsfondsen die beleggen in hypothecaire leningen worden gewaardeerd tegen reële waarde. De reële waarde is berekend door middel van de "discounted cash flow"-methode (hierna: DCF-model). Bij de reële waarde berekening is uitgegaan van een aantal parameters c.q. veronderstellingen met betrekking tot de disconteringsvoet en de verwachte kasstroom. De disconteringsvoet bestaat uit een basisrente gelijk aan de euroswapcurve plus opslagen voor type onderpand, soort financiering en risicocategorie. De verwachte kasstroom is de te ontvangen rente en aflossing op basis van het gewogen gemiddelde moment van ontvangst inclusief het vervroegd aflossingsrisico. De gehanteerde parameters in het DCF-model zijn ultimo boekjaar geactualiseerd.

Leningen op schuldbekentenissen

De leningen op schuldbekentenissen worden gewaardeerd tegen reële waarde, te weten geamortiseerde kostprijs.

Derivaten

Derivaten worden gewaardeerd tegen reële waarde, te weten de relevante marktnotering of, als die er niet is, de waarde die wordt bepaald met behulp van marktconforme en toetsbare waarderingsmodellen.

Derivaatcontracten met een negatieve waarde worden in de balans onder de overige schulden en overlopende passiva verantwoord.

Overige beleggingen

Overige beleggingen worden gewaardeerd tegen reële waarde. De waardering hiervan geschiedt tegen de intrinsieke waarde, die de reële waarde van de onderliggende beleggingen representeert.

De overige beleggingen worden gewaardeerd tegen marktwaarde.

Commodities

Participaties in niet-beursgenoteerde beleggingsfondsen die beleggen in grondstoffen (commodities) worden gewaardeerd op het aandeel in de nettovermogenswaarde van het beleggingsfonds.

Geldmarktfondsen

De geldmarktfondsen worden gewaardeerd tegen de reële waarde, zijnde het aandeel van het pensioenfonds in de reële waarden van de financiële instrumenten die PGGM Treasury B.V. aanhoudt voor rekening en risico van haar opdrachtgevers.

Securities lending

Het pensioenfonds participeert niet direct in securities lending. Binnen de beleggingsfondsen is wel sprake van securities lending.

Vorderingen en overlopende activa

Vorderingen en overlopende activa worden bij de eerste verwerking gewaardeerd tegen reële waarde. Na de eerste verwerking worden vorderingen gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs (gelijk aan de nominale waarde indien geen sprake is van transactiekosten) onder aftrek van eventuele bijzondere waardeverminderingen, indien sprake is van oninbaarheid.

Overige activa

Onder overige activa worden onder meer liquide middelen opgenomen voor zover dit onmiddellijk opeisbare banktegoeden betreft. Liquide middelen worden gewaardeerd tegen nominale waarde. Zij worden onderscheiden van tegoeden in verband met beleggingstransacties. Liquide middelen uit hoofde van beleggingstransacties worden gepresenteerd onder de beleggingen.

Stichtingskapitaal en reserves

Algemene reserve

Deze reserve is dat deel van het vermogen dat resteert nadat via de resultaatbestemming de vereiste reserves op het gewenste niveau zijn gebracht en dient ter opvang van tegenvallers anders dan waarvoor een specifieke reserve respectievelijk voorziening is getroffen.

Het streven is om een reserve aan te houden die minimaal gelijk is aan het gesteld vereist vermogen op basis van het Financieel Toetsingskader (FTK). Het gesteld vereist vermogen wordt bepaald op basis van de standaardmethode voorgeschreven door DNB.

Er is geen sprake van een maximering van de algemene reserve.

Volatiliteitsreserve

De volatiliteitsreserve is gelijk aan het aanwezige vermogen, voor zover dit de verplichtingen van het pensioenfonds te boven gaat en gemaximeerd op het niveau dat binnen het FTK in de evenwichtssituatie benodigd is. Deze volatiliteitsreserve is te zien als een beklemd deel van het vrije vermogen van het pensioenfonds.

Technische voorzieningen voor risico fonds

Voorziening pensioenverplichtingen voor risico fonds

De voorziening pensioenverplichtingen is de op basis van actuariële grondslagen berekende contante waarde van de pensioenaanspraken, waarop per balansdatum op grond van het reglement, rechten zijn verkregen.

Rekenrente

Als rekenrente wordt de markrente gehanteerd. De markrente komt overeen met de rente termijnstructuur ultimo boekjaar zoals deze door DNB is gepubliceerd.

De berekeningen zijn uitgevoerd op de volgende actuariële grondslagen en veronderstellingen.

De voorziening pensioenverplichtingen is gebaseerd op de aanspraken per 31 december van het boekjaar.

Overlevingstafels

De voorziening ultimo 2017 is berekend op basis van de door het Koninklijk Actuarieel Genootschap gepubliceerde Prognosetafel AG2016, startkolom 2018 (2016: Prognosetafel AG2016, startkolom 2017). Hierbij wordt rekening gehouden met ervaringssterfte bij dit pensioenfonds door de overlijdenskansen te vermenigvuldigen met leeftijds- en geslachtsafhankelijke correctiefactoren.

Op bijvoorbeeld leeftijd 67 bedraagt de correctiefactor voor mannen 74,6% en voor vrouwen 79,4%. Voor medeverzekerden pensioenaanspraken bedraagt de correctiefactor op leeftijd 67 voor mannen 71,7% en voor vrouwen 82,0%.

Na leeftijd 67 lopen deze correctiefactoren geleidelijk op naar 100% op leeftijd 100.

Voor de wezen zijn geen sterftetekansen in aanmerking genomen.

Partnerfrequentie

Voor uitgesteld partnerpensioen naast uitgesteld ouderdomspensioen bedraagt de partnerfrequentie voor mannen 0,00 op 18-jarige leeftijd, vervolgens oplopend tot 0,80 op 67-jarige leeftijd en wordt bij ingang van het ouderdomspensioen op 67 jaar op 100% gesteld.

Voor uitgesteld partnerpensioen naast uitgesteld ouderdomspensioen bedraagt de partnerfrequentie voor vrouwen 0,00 op 18-jarige leeftijd, vervolgens oplopend tot 0,76 op 36-jarige leeftijd, is 0,76 voor de leeftijden van 37 tot en met 42 jaar, neemt daarna af tot 0,70 op 67-jarige leeftijd en wordt bij ingang van het ouderdomspensioen op 67 jaar op 100% gesteld.

Voor uitgesteld partnerpensioen naast ingegaan ouderdomspensioen wordt gebruik gemaakt van het bepaalde systeem, waarbij alleen voor aanwezige partners een contante waarde wordt berekend.

Leeftijdsverschil man-vrouw

De man wordt verondersteld drie jaar ouder te zijn dan de vrouw.

Voorziening uitloopriscio Premievrije Deelneming (PVD)

De voorziening uitloopriscio PVD wordt berekend als de som van de PVD-opslagen van de laatste twee boekjaren. Hierdoor komt jaarlijks de PVD-opslag van boekjaar-2 beschikbaar ter dekking van de kosten van ingang premievrijstelling als gevolg van ingang arbeidsongeschiktheid voor deelnemers met een eerste ziektedag in de loop van boekjaar-2.

Opslag excassokosten

In de technische voorziening is een opslag voor excassokosten opgenomen van 2,5% (2016: 2%).

Spaarfonds gemoedsbezwaarden

Het pensioenfonds kan individuele vrijstelling van deelneming aan de verplichte pensioenregelingen aan een werknemer verlenen, indien deze gemoedsbezwaren heeft tegen iedere vorm van verzekering. De werkgever is een spaarbijdrage aan het pensioenfonds verschuldigd. Deze spaarbijdrage is gelijk aan de premie die bij de werkgever in rekening zou zijn gebracht als er geen vrijstelling was verleend. Op grond van de CAO komt 45% van de spaarbijdrage ten laste van de werknemer. De spaarbijdragen worden op een fictieve spaarrekening gestort, waaraan jaarlijks rente wordt toegevoegd. Deze rente is tot aan de ingang van de pensioenvervangende uitkering gelijk aan het voortschrijdende gemiddelde rendement op de beleggingen van het pensioenfonds over de afgelopen vijf boekjaren en vervolgens verminderd met een half procent en daarna naar beneden afgerond op een veelvoud van een vierde procent. De gespaarde bijdragen van de gemoedsbezwaarde worden na het bereiken van de 67-jarige leeftijd in gelijke termijnen aan betrokkene gedurende 15 jaren uitgekeerd. Bij overlijden van de gemoedsbezwaarde voordat de uitkeringen zijn ingegaan, wordt het saldo in gelijke termijnen gedurende 15 jaar aan de partner uitgekeerd. Bij overlijden van de gemoedsbezwaarde na ingang van de uitkering, worden de uitkeringen gedurende de resterende periode voortgezet ten behoeve van de partner.

Overige schulden en overlopende passiva

Overige schulden en overlopende passiva worden bij de eerste verwerking gewaardeerd tegen reële waarde. Na de eerste verwerking worden schulden gewaardeerd tegen geamortiseerde kostprijs (gelijk aan de nominale waarde indien geen sprake is van transactiekosten).

Dekkingsgraad

De (nominale) dekkingsgraad van het pensioenfonds wordt berekend door op balansdatum het balanstotaal minus de kortlopende schulden te delen op de technische voorzieningen zoals opgenomen in de balans. Bij de bepaling van de technische voorziening wordt geen rekening gehouden met het spaarfonds gemoedsbezwaarden.

Onder het FTK is de beleidsdekkingsgraad leidend voor alle beleidsmaatregelen. De beleidsdekkingsgraad is het gemiddelde van de dekkingsgraad van de afgelopen 12 maanden en is daarmee minder afhankelijk van dagkoersen.

GRONDSLAGEN VOOR DE RESULTAATBEPALING

Algemeen

Baten en lasten worden toegerekend aan het boekjaar waarop deze betrekking hebben. De in de staat van baten en lasten opgenomen posten zijn in belangrijke mate gerelateerd aan de in de balans gehanteerde waarderingsgrondslagen voor beleggingen en de technische voorzieningen. Zowel gerealiseerde als ongerealiseerde resultaten worden rechtstreeks verantwoord in het resultaat.

Premiebijdragen voor risico fonds (van werkgevers en werknemers)

Onder premiebijdragen wordt verstaan de aan derden in rekening gebrachte c.q. te brengen bedragen voor de in het verslagjaar verzekerde pensioenen onder aftrek van kortingen. Premies zijn toegerekend aan de periode waarop ze betrekking hebben.

De premiebatens in het boekjaar zijn gebaseerd op de definitieve loonsomopgaven van de werkgevers verwerkt in dat boekjaar.

Beleggingsresultaten

(In)directe beleggingsresultaten zijn toegerekend aan de periode waarop ze betrekking hebben.

Indirecte beleggingsopbrengsten

Onder de indirecte beleggingsopbrengsten worden verstaan de gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen en valutaresultaten. In de jaarrekening wordt geen onderscheid gemaakt tussen gerealiseerde en ongerealiseerde waardeveranderingen van beleggingen. Alle waardeveranderingen van beleggingen, inclusief valutakoersverschillen, worden als indirecte beleggingsopbrengsten in de staat van baten en lasten opgenomen. Aankoopkosten zijn verwerkt in de reële waarde van de beleggingen. Verkoopkosten worden verantwoord als onderdeel van de herwaarderingen.

Directe beleggingsopbrengsten

Onder de directe beleggingsopbrengsten worden verstaan rentebaten en -lasten, dividenden, huuropbrengsten en soortgelijke opbrengsten. Dividend wordt verantwoord op het moment van betaalbaarstelling.

Kosten van vermogensbeheer

Onder kosten van vermogensbeheer worden de externe en de daaraan toegerekende interne kosten verstaan. Exploitatiekosten van onroerende zaken in exploitatie zijn in de kosten van vermogensbeheer opgenomen.

Verrekening van kosten

Met de directe en indirecte beleggingsopbrengsten zijn verrekend de aan de opbrengsten gerelateerde transactiekosten, provisies, valutaverschillen, e.d.

Pensioenuitkeringen

De pensioenuitkeringen betreffen de aan pensioengerechtigden of gewezen deelnemers uitgekeerde bedragen inclusief afkopen. De pensioenuitkeringen zijn berekend op actuariële grondslagen en toegerekend aan het verslagjaar waarop zij betrekking hebben.

Pensioenuitvoeringskosten

De pensioenuitvoeringskosten zijn toegerekend aan de periode waarop ze betrekking hebben.

Mutatie technische voorzieningen voor risico fonds

Pensioenopbouw

De pensioenopbouw is de contante waarde van de pensioenaanspraken die toegekend zijn in het boekjaar.

Rentetoevoeging

De pensioenverplichtingen worden contant gemaakt tegen de nominale marktrente op basis van de door DNB gepubliceerde rentetermijnstructuur. De interesttoevoeging wordt tegen de rekenrente primo boekjaar berekend over de beginstand en de mutaties gedurende het jaar.

Onttrekking voor pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

Verwachte toekomstige pensioenuitkeringen worden vooraf actuariëel berekend en opgenomen in de technische voorziening. De onder dit hoofd opgenomen afname van de voorziening betreft het bedrag dat vrijkomt ten behoeve van de financiering van de pensioenen in de verslagperiode.

Jaarlijks valt een bedrag van de opslag voor excassokosten (voor het lopende boekjaar 2,0%, vanaf volgend boekjaar 2,5%) van de in het jaar gedane uitkeringen vrij ter financiering van de gemaakte pensioenuitvoeringskosten (excassokosten).

Wijzigingen uit hoofde van overdrachten van rechten

Hieronder zijn opgenomen de aan het verslagjaar toe te rekenen overdrachtswaarde van de overgenomen respectievelijk overgedragen pensioenaanspraken met betrekking tot de actuariële waarde.

Wijziging marktrente

Jaarlijks wordt per 31 december de actuele waarde van de technische voorzieningen herrekend door toepassing van de actuele rentetermijnstructuur. Het effect van de verandering van de rentetermijnstructuur wordt verantwoord onder het hoofd wijziging marktrente.

Wijziging actuariële uitgangspunten

De actuariële grondslagen en/of methoden worden periodiek beoordeeld en mogelijk herzien ten behoeve van de berekening van de actuele waarde van de pensioenverplichtingen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van interne en externe actuariële deskundigheid. Dit betreft onder meer de vergelijking van veronderstellingen ten aanzien van sterfte, langlevens, arbeidsongeschiktheid met werkelijke waarnemingen voor zowel de gehele bevolking als specifiek voor de populatie van het pensioenfonds.

De vaststelling van de toereikendheid van de voorziening voor pensioenverplichtingen is een inherent onzeker proces, waarbij gebruik wordt gemaakt van schattingen en oordelen door het bestuur van het pensioenfonds. Het effect van deze wijzigingen wordt verantwoord in het resultaat op het moment dat de actuariële uitgangspunten worden herzien.

Overige mutaties technische voorzieningen

De onder deze post opgenomen mutaties van de voorziening hebben betrekking op de kanssystemen.

Saldo overdrachten van rechten voor risico fonds

De post saldo overdrachten van rechten bevat het saldo van bedragen uit hoofde van overgenomen dan wel overgedragen pensioenverplichtingen.

Premies herverzekering

Het nog niet gefinancierde gedeelte van het partnerpensioen (ANW hiaat) wordt jaarlijks op risicobasis herverzekerd. Herverzekeringspremies worden verantwoord in de periode waarop de herverzekering betrekking heeft. Uitkeringen door de herverzekeraar worden verantwoord in de periode waarop de verzekerde gebeurtenis zich voordoet. Het winstaandeel uit hoofde van de herverzekeringen wordt achteraf verantwoord nadat de afrekeningen zijn opgesteld.

Overige baten en lasten

De overige baten en lasten worden opgenomen voor de aan het verslagjaar toe te rekenen bedragen.

GRONDSLAGEN KASSTROOMOVERZICHT

Het kasstroomoverzicht is opgesteld overeenkomstig de directe methode. Alle ontvangsten en uitgaven worden hierbij als zodanig gepresenteerd. Er wordt onderscheid gemaakt tussen kasstromen uit pensioen- en beleggingsactiviteiten.

5 TOELICHTING OP DE BALANS

(x € 1.000)

ACTIVA

1. Beleggingen voor risico fonds

Verloopoverzicht per beleggingscategorie

	Vastgoed- beleggingen	Aandelen	Vastrentende waarden	Derivaten	Overige beleggingen	Totaal
Stand per 1 januari 2017	333.323	1.566.040	2.109.341	87.696	16.956	4.113.356
Aankopen	94.790	51.612	474.126	-	-	620.528
Verkopen	-74.115	-166.672	-276.504	-131.742	-	-649.033
Overige mutaties	1.565	-	-565	-4.686	14.112	10.426
Waardemutaties	24.952	130.569	-22.884	60.006	-	192.643
Stand per 31 december 2017	<u>380.515</u>	<u>1.581.549</u>	<u>2.283.514</u>	<u>11.274</u>	<u>31.068</u>	<u>4.287.920</u>

Bij: Derivaten met een negatieve waarde

						21.251
						<u>4.309.171</u>

	Vastgoed- beleggingen	Aandelen	Vastrentende waarden	Derivaten	Overige beleggingen	Totaal
Stand per 1 januari 2016	307.802	1.394.041	1.978.527	58.020	-8.634	3.729.756
Aankopen	26.372	26.498	268.951	-	-	321.821
Verkopen	-13.666	-48.347	-251.497	-35.271	-	-348.781
Overige mutaties	584	-	-917	-390	25.590	24.867
Waardemutaties	12.231	193.848	114.277	65.337	-	385.693
Stand per 31 december 2016	<u>333.323</u>	<u>1.566.040</u>	<u>2.109.341</u>	<u>87.696</u>	<u>16.956</u>	<u>4.113.356</u>

Bij: Derivaten met een negatieve waarde

						30.527
						<u>4.143.883</u>

Derivaten met een negatieve waarde zijn verantwoord onder de overige schulden en overlopende passiva. Het fonds kent geen beleggingen in aangesloten organisaties of premiebijdragende ondernemingen.

Mutaties

De overige mutaties hebben o.a. betrekking op mutaties liquide middelen onder beheer bij de vermogensbeheerder, lopende interest en nog af te handelen beleggingstransacties.

Vastrentende waarden

De aan- en verkopen van de vastrentende waarden betreft met name transacties in de portefeuille staatsobligaties.

Securities lending

De beleggingsfondsen kunnen een deel van hun beleggingen beschikbaar stellen voor securities lending. Op basis van lookthrough in de beleggingsfondsen is securities lending van toepassing. De omvang van de posities ultimo 2017 bedraagt € 32.118 (2016: € 32.888). De verkregen zekerheden per ultimo 2017 bedragen € 33.949 (2016: € 34.759).

Reële waarde

De waardering van de beleggingen vindt plaats tegen reële waarde. Afgezien van de beleggingsvorderingen en -schulden zijn de beleggingen van het pensioenfonds gewaardeerd tegen reële waarde per balansdatum. Het is over het algemeen mogelijk en gebruikelijk om de reële waarde binnen een aanvaardbare bandbreedte van schattingen vast te stellen. De boekwaarde van alle activa en financiële verplichtingen op balansdatum benadert de reële waarde.

Voor een deel van de beleggingen van het pensioenfonds kan gebruik worden gemaakt van marktnoteringen dan wel van taxaties uitgevoerd door onafhankelijke derden. Echter, bepaalde beleggingen zijn gewaardeerd door middel van gebruikmaking van netto contante waarde berekeningen dan wel andere methoden.

- | Beleggingen met genoteerde marktprijzen worden verhandeld aan een effectenbeurs of betreffen liquide middelen. Hieronder vallen aandelen, obligaties, onderpanden en banktegoeden.
- | Onafhankelijke taxaties worden toegepast voor de waardering van onroerend goed in bezit van het pensioenfonds. Alle vastgoedobjecten worden jaarlijks getaxeerd door externe taxateurs waarvan de onafhankelijkheid ten opzichte van de waardering onbetwist is. De juistheid en volledigheid van de gebruikte informatie voor de taxatie wordt gecontroleerd.
- | De netto contante waarde (NCW) methode wordt bepaald door de te ontvangen kasstromen contant te maken op basis van de geldende marktrente. In de waardering is rekening gehouden met het oninbaarheidsrisico.
- | Andere methode: marktwaardebepaling niet gebaseerd op marktdata, maar gebaseerd op aannames en schattingen die de prijs significant beïnvloeden. Hieronder vallen de equity linked swaptions, inflations swaps, swaptions, options OTC, deelnemingen, beleggingsdebiteuren en beleggingscrediteuren.
- | Intrinsieke waarde: de marktwaarde ontleent aan de meest recente rapportages van de fundmanagers en de fund-to-fund managers. Voor fondsbeleggingen in vastgoed, private equity en infrastructuur wordt de waardering bepaald op basis van de laatst ontvangen fondsrapportages. Deze rapportages zijn door een onafhankelijke accountant gecontroleerd maar de periode van deze rapportages loopt niet synchroon met het boekjaar van het pensioenfonds. Om deze onzekerheid te mitigeren wordt jaarlijks achteraf een aansluiting gemaakt. Beleggingen waarvan de waardering op basis van de intrinsieke waarde plaatsvindt zijn in de tabel onder "Andere methode" opgenomen. Daarnaast worden beleggingsfondsen waarvan door een externe partij de Net Asset Value (NAV) wordt opgegeven onder deze methode verantwoord.

Specifieke financiële instrumenten (derivaten)

Voor de uitvoering van het beleggingsbeleid wordt gebruikgemaakt van financiële derivaten. Als hoofdregel geldt dat derivaten uitsluitend worden gebruikt voor zover dit passend is binnen het algemene beleggingsbeleid. De portefeuillestructuur en het risicoprofiel, berekend inclusief de economische effecten van derivaten, dienen zich binnen de door het bestuur vastgestelde grenzen (limieten) te bevinden.

Het pensioenfonds gebruikt derivaten voornamelijk om het valutarisico en het renterisico af te dekken. Eén van de belangrijkste risico's bij derivaten is het kredietrisico. Dit is het risico dat tegenpartijen niet aan hun betalingsverplichtingen kunnen voldoen. Dit risico wordt beperkt door alleen transacties aan te gaan met te goeder naam en faam bekend staande partijen. Bovendien geldt dat altijd wordt gewerkt met onderpand.

Gehanteerde waarderingsystematiek op basis van Richtlijn 290

	Genoteerde marktprijzen	Onafhankelijke taxaties	NCW- berekeningen	Andere methode(n)	Totaal
Per 31 december 2017					
Vastgoedbeleggingen	548	-	-	379.967	380.515
Aandelen	-	-	-	1.581.549	1.581.549
Vastrentende waarden	776.177	-	126	1.507.211	2.283.514
Derivaten	-	-	11.274	-	11.274
Overige beleggingen	31.068	-	-	-	31.068
Totaal	807.793	-	11.400	3.468.727	4.287.920

Met ingang van huidig boekjaar worden aandelenbeleggingsfondsen waarvan waardering tegen de Net Asset Value plaatsvindt opgenomen onder "Andere methode(n)" in plaats van "Onafhankelijke taxaties". Vergelijkende cijfers zijn dienovereenkomstig aangepast.

	Genoteerde marktprijzen	Onafhankelijke taxaties	NCW- berekeningen	Andere methode(n)	Totaal
Per 31 december 2016					
Vastgoedbeleggingen	293	-	-	333.030	333.323
Aandelen	-	-	-	1.566.040	1.566.040
Vastrentende waarden	687.320	-	149	1.421.872	2.109.341
Derivaten	-	-	87.696	-	87.696
Overige beleggingen	16.956	-	-	-	16.956
Totaal	704.569	-	87.845	3.320.942	4.113.356

Vastrentende waarden

De vastrentende waarden vermeld onder genoteerde marktprijzen betreffen staatsobligaties.

Overige beleggingen

De overige beleggingen bestaan uit geldmarktfondsen, liquide middelen, posities uit hoofde van collateral management, af te wikkelen transacties en crediteuren. In bovenstaande tabel zijn de overige beleggingen opgenomen onder genoteerde marktprijzen.

Vastgoedbeleggingen

De vastgoedbeleggingen kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	31-12-2017	31-12-2016
Specificatie vastgoedbeleggingen naar soort:		
Direct vastgoed	9.679	10.227
Indirect vastgoed	363.301	317.126
Beleggingsdebiteuren	7.686	5.677
Liquide middelen	22	293
Beleggingscrediteuren	-173	-
	380.515	333.323

Aandelen

De aandelen kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Specificatie naar soort:		
Private equity aandelen	52.806	55.737
Aandelenbeleggingsfondsen	1.528.743	1.510.303
	<u>1.581.549</u>	<u>1.566.040</u>

Vastrentende waarden

De vastrentende waarden kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	<u>31-12-2017</u>		<u>31-12-2016</u>	
		In %		In %
Specificatie naar soort:				
Staatsobligaties	667.447	29,2	673.342	31,8
Leningen op schuldbekentenissen	126	-	149	-
Obligatiebeleggingsfondsen	1.095.571	48,0	925.187	43,9
Hypotheekfondsen	494.747	21,7	484.475	23,0
Beleggingsdebiteuren	20.997	0,9	24.552	1,2
Liquide middelen	4.626	0,2	1.636	0,1
	<u>2.283.514</u>	<u>100,0</u>	<u>2.109.341</u>	<u>100,0</u>

Derivaten

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Specificatie naar soort:		
Valutaderivaten positieve waarde	6.672	4.113
Valutaderivaten negatieve waarde	-2.737	-8.935
Rentederivaten positieve waarde	19.743	103.314
Rentederivaten negatieve waarde	-18.514	-21.592
Beleggingsdebiteuren	6.110	10.796
	<u>11.274</u>	<u>87.696</u>

Positieve posities uit hoofde van derivatencontracten ultimo verslagjaar zijn gepresenteerd onder derivaten bij de beleggingen.

Negatieve posities uit hoofde van derivatencontracten ultimo verslagjaar zijn gepresenteerd onder de overige schulden.

Gebruik wordt gemaakt van onder meer de volgende instrumenten:

- | Valutatermijncontracten: dit zijn met individuele banken afgesloten contracten waarbij de verplichting wordt aangegaan tot het verkopen van een valuta en de aankoop van een andere valuta, tegen een vooraf vastgestelde prijs en op een vooraf vastgestelde datum. Door middel van valutatermijncontracten worden valutarisico's afgedekt.
- | Renteswaps: dit betreft met individuele banken afgesloten contracten waarbij de verplichting wordt aangegaan tot het uitwisselen van rentebetalingen over een nominale hoofdsom. Door middel van swaps kan het pensioenfonds de rentegevoeligheid van de portefeuille beïnvloeden.

Onderstaande tabel geeft inzicht in de derivatenposities per 31 december 2017:

Type contract	Expiratiedatum	Contract- omvang	Activa	Passiva
Renteswaps	2020-2029	404.630	-	-82
Renteswaps	2030-2039	655.606	5.444	-2.134
Renteswaps	2040-2049	670.168	8.374	-3.817
Renteswaps	2050-2059	183.504	3.827	-4.812
Renteswaps	2060-2069	125.882	2.098	-7.669
Te vorderen interest rentederivaten		6.110	6.110	-
Valutatermijncontract EUR/USD	03-03-2018	899.027	4.290	-13
Valutatermijncontract EUR/CAD	03-03-2018	57.136	18	-1.293
Valutatermijncontract EUR/GBP	02-03-2018	96.046	629	-6
Valutatermijncontract EUR/KRW	02-03-2018	26.340	29	-325
Valutatermijncontract EUR/AUD	02-03-2018	30.863	7	-787
Valutatermijncontract EUR/JPY	02-03-2018	120.579	1.581	-23
Valutatermijncontract EUR/Diversen	03-03-2018	91.786	118	-290
			<u>32.525</u>	<u>-21.251</u>

Onderstaande tabel geeft inzicht in de derivatenposities per 31 december 2016 en is gebaseerd op looptijd.

Type contract	Expiratiedatum	Contract- omvang	Activa	Passiva
Renteswaps	2020 - 2029	335.630	13	-11.437
Renteswaps	2030 - 2039	600.606	31.885	-455
Renteswaps	2040 - 2049	559.568	46.037	-955
Renteswaps	2050 - 2059	183.504	20.960	-1.309
Renteswaps	2060 - 2069	125.882	4.419	-7.435
Te vorderen interest rentederivaten		10.796	10.796	-
Valutatermijncontract EUR/USD	02-03-2017	871.593	654	-7.645
Valutatermijncontract EUR/CAD	02-03-2017	59.348	3	-551
Valutatermijncontract EUR/GBP	02-03-2017	112.264	504	-29
Valutatermijncontract EUR/KRW	02-03-2017	21.708	527	-8
Valutatermijncontract EUR/AUD	02-03-2017	30.783	361	-4
Valutatermijncontract EUR/JPY	02-03-2017	118.436	1.998	-19
Valutatermijncontract EUR/Diversen	03-03-2017	87.163	66	-680
			<u>118.223</u>	<u>-30.527</u>

Overige beleggingen

De overige beleggingen kunnen als volgt worden gespecificeerd:

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Specificatie naar soort:		
Liquide middelen / Geldmarktfondsen	26.777	-1.542
Posities uit hoofde van Collateral Management	2.366	9.553
Crediteuren	-377	-10
Af te wikkelen beleggingstransacties	2.294	8.955
Debiteuren	8	-
	<u>31.068</u>	<u>16.956</u>

Voor de uitvoering van vermogensbeheer houdt PGGM Vermogensbeheer B.V. op naam van PGGM Treasury B.V. bankrekeningen en geldmarktinstrumenten aan voor rekening en risico van het pensioenfonds.

Het economisch eigendom van bedoelde bankrekeningen en geldmarktinstrumenten ligt bij het pensioenfonds en het juridisch eigendom ligt bij PGGM Treasury B.V. Ultimo verslagperiode gaat het om een vordering van €26.777 (ultimo 2016: schuld €1.542) waarvan het pensioenfonds alleen het economisch eigendom houdt. In de jaarrekening is dit gepresenteerd als Liquide middelen / Geldmarktfondsen.

Om het kredietrisico te beheersen wordt voor derivaten collateral ontvangen of betaald. Ultimo 2017 betreft de positie uit hoofde van collateral management een vordering van €2.366 (2016: €9.553).

2. Vorderingen en overlopende activa

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Vorderingen op werkgevers	329	971
Nog te factureren premie	344	409
Rekening courant herverzekeraar	-	16
Pensioenen	8	-
Vooruitbetaalde kosten	450	4
Administratiekosten Syntrus	78	-
	<u>1.209</u>	<u>1.400</u>

Bij de waardering van vorderingen wordt rekening gehouden met het risico van oninbaarheid door hiervoor een voorziening in aftrek te brengen op het saldo van de uitstaande vorderingen. Voor gelijksoortige posten met gelijksoortige risico's wordt gezamenlijk een schatting gemaakt van verliezen en risico's op balansdatum. Deze systematiek om de voorziening vast te stellen wordt gerekend tot de statische methode.

Alle vorderingen hebben een resterende looptijd van korter dan één jaar.

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Nadere specificatie "Vorderingen op werkgevers"		
Werkgevers	820	1.888
Voorziening dubieuze debiteuren	-491	-917
	<u>329</u>	<u>971</u>

In 2017 is een bedrag van €426 onttrokken aan de voorziening dubieuze debiteuren (2016: €500).

3. Liquide middelen

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
ABN AMRO	<u>19.222</u>	<u>8.825</u>

Onder de liquide middelen worden opgenomen die kasmiddelen en tegoeden op bankrekeningen die onmiddellijk dan wel op korte termijn opeisbaar zijn. Bankrekeningen die beheerd worden door de vermogensbeheerder zijn onder de overige beleggingen opgenomen.

Er zijn geen kredietfaciliteiten van toepassing.

PASSIVA

4. Stichtingskapitaal en reserves

Mutatieoverzicht eigen vermogen

	Volatiliteits- reserve	Algemene reserve	Totaal
Stand per 1 januari 2017	725.610	-495.490	230.120
Uit bestemming saldo van baten en lasten	32.387	235.640	268.027
Stand per 31 december 2017	<u>757.997</u>	<u>-259.850</u>	<u>498.147</u>

	Volatiliteits- reserve	Algemene reserve	Totaal
Stand per 1 januari 2016	707.249	-695.200	12.049
Uit bestemming saldo van baten en lasten	18.361	199.710	218.071
Stand per 31 december 2016	<u>725.610</u>	<u>-495.490</u>	<u>230.120</u>

	31-12-2017		31-12-2016	
		In %		In %
Solvabiliteit				
Pensioenvermogen (exclusief spaarfonds gemoedsbezwaarden)	4.304.841	113,1	4.119.678	105,9
Af: technische voorzieningen (exclusief spaarfonds gemoedsbezwaarden)	3.806.694	100,0	3.889.558	100,0
Eigen vermogen	<u>498.147</u>	<u>13,1</u>	<u>230.120</u>	<u>5,9</u>
Af: vereist eigen vermogen	<u>757.997</u>	<u>19,9</u>	<u>725.610</u>	<u>18,7</u>
Vrij vermogen	-259.850	-6,8	-495.490	-12,8
Minimaal vereist eigen vermogen	165.473	4,3	168.470	4,3
Actuele dekkingsgraad		113,1		105,9
Beleidsdekkingsgraad		110,7		98,6

Voor het bepalen van het vereist eigen vermogen (de solvabiliteitstoets) maakt het pensioenfonds gebruik van het standaardmodel. Het bestuur acht het gebruik van het standaardmodel passend voor de risico's van het pensioenfonds. De uitkomsten van de solvabiliteitstoets zijn opgenomen onder de toelichting Risicobeheer.

De (actuele) dekkingsgraad is als volgt berekend: (Totale activa -/- schulden) / Technische voorzieningen * 100%.

De beleidsdekkingsgraad is het gemiddelde van de dekkingsgraad van de afgelopen 12 maanden.

Als het eigen vermogen lager is dan het minimale vereiste eigen vermogen bevindt het pensioenfonds zich in een situatie van dekkingstekort. Indien het eigen vermogen lager is dan het vereiste eigen vermogen, maar wel tenminste gelijk is aan het minimale vereiste eigen vermogen, bevindt het pensioenfonds zich in een situatie van reservetekort.

De solvabiliteit van het pensioenfonds is niet toereikend, er is sprake van een reservetekort.

Het verloop van de actuele dekkingsgraad kan als volgt worden gespecificeerd:

	2017	2016
	%	%
Dekkingsgraad per 1 januari	105,9	100,3
Premie	-0,5	-0,2
Uitkeringen	0,1	-
Verandering van de rentetermijnstructuur	1,3	-8,7
Rendement op beleggingen	6,6	12,0
Overige oorzaken en kruiseffecten	-0,3	2,5
Dekkingsgraad per 31 december	<u>113,1</u>	<u>105,9</u>

Per 1 januari 2017 was de dekkingsgraad van het fonds 105,9% en lag daarmee onder het vereist eigen vermogen. Er was sprake van een reservetekort en het fonds was verplicht om uiterlijk 1 juli 2017 een nieuw herstelplan in te dienen bij DNB. Het fonds heeft op 23 maart 2017 het herstelplan verstuurd naar DNB en dat is door DNB op 19 mei 2017 goedgekeurd.

In het nieuwe herstelplan heeft het fonds aangegeven welke maatregelen worden ingezet om binnen 10 jaar het vereist eigen vermogen te behalen. Het fonds heeft zich ten doel gesteld om ultimo 2026 een dekkingsgraad van 122,5% te hebben. Bij het opstellen van het herstelplan heeft het bestuur zich laten ondersteunen door externe adviseurs.

De dekkingsgraad is in het verslagjaar gestegen van 105,9% naar 113,1%, ten opzichte van het herstelplan is de dekkingsgraad ultimo boekjaar 5,6 procentpunt hoger dan verwacht.

De dekkingsgraad is hoger dan het minimaal vereist eigen vermogen, maar lager dan het vereist eigen vermogen. Ultimo boekjaar is sprake van een reservetekort, naar aanleiding hiervan heeft het fonds op 28 maart 2018 een nieuw herstelplan ingediend bij DNB. Het bestuur hanteert de maximale hersteltermijn van 10 jaar.

Gezien de ontwikkeling van de dekkingsgraad in 2017 heeft het bestuur besloten dat in 2018 geen kortingsmaatregelen noodzakelijk zijn.

In 2017 heeft de dekkingsgraad zich ten opzichte van het herstelplan als volgt ontwikkeld:

	Werkelijk 2017	Herstelplan 2017
	%	%
Dekkingsgraad per 1 januari	105,9	105,9
Premie	-0,5	-0,4
Uitkeringen	0,1	0,2
Verandering van de rentetermijnstructuur	1,3	-
Rendement op beleggingen	6,6	1,9
Overige oorzaken en kruiseffecten	-0,3	-0,1
Dekkingsgraad per 31 december	113,1	107,5

De dekkingsgraad herstelplan 2017, is de verwachte dekkingsgraad volgens het herstelplan ingediend op 23 maart 2017.

Toelichting op de ontwikkeling van de dekkingsgraad en de evaluatie van het herstelplan:

De dekkingsgraad bedroeg op 31 december 2017 113,1% en liep daarmee voor op het herstelplan dat uitgaat van 107,5% op die datum.

Als gevolg van het verschil tussen de ontvangen premies en de actuariel benodigde inkoop voor nieuwe aanspraken gedurende het jaar neemt de dekkingsgraad af met -0,1%.

De verandering van de rentetermijnstructuur gedurende 2017 leverde een stijging van de dekkingsgraad op van 1,3%.

Het feitelijk rendement op de totale beleggingsportefeuille van 6,2% heeft geresulteerd in een stijging van de dekkingsgraad van 6,6%. Ten opzichte van het rendement waarmee in het herstelplan rekening was gehouden is de dekkingsgraad als gevolg van het feitelijk rendement op beleggingen 4,7% meer gestegen dan verwacht.

Overige oorzaken en kruiseffecten leverde een daling van de dekkingsgraad op van -0,3%.

5. Technische voorzieningen voor risico fonds

	31-12-2017	31-12-2016
Specificatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico fonds:		
Voorziening pensioenverplichtingen	3.807.174	3.889.950
	3.807.174	3.889.950

Mutatieoverzicht technische voorzieningen

	2017	2016
Stand per 1 januari	3.889.950	3.725.684
Pensioenopbouw	58.179	49.452
Rentetoevoeging	-8.408	-2.217
Onttrekking voor pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten	-103.636	-100.801
Wijziging marktrente	-48.675	355.740
Wijziging actuariële uitgangspunten	22.052	-122.963
Wijziging uit hoofde van overdrachten van rechten	-1.325	-1.256
Overige mutaties technische voorzieningen	-963	-13.689
Stand per 31 december	<u>3.807.174</u>	<u>3.889.950</u>

Specificatie voorziening pensioenverplichtingen voor risico fonds:

	31-12-2017		31-12-2016	
	Aantal		Aantal	
Deelnemers	7.954	667.933	7.477	728.833
Gewezen deelnemers	30.650	1.599.821	29.560	1.625.607
Pensioengerechtigden	13.020	1.535.745	12.649	1.532.479
Overigen	-	3.675	-	3.031
	<u>51.624</u>	<u>3.807.174</u>	<u>49.686</u>	<u>3.889.950</u>

Onder overigen zijn opgenomen:

Spaarfonds gemoedsbezwaarden € 480 (2016: € 392)

Voorziening uitlooprisico PVD € 3.195 (2016: € 2.639)

Opslag excassokosten:

Met ingang van ultimo 2017 wordt voor excassokosten een opslag van 2,5% (2016: 2%) als onderdeel van de voorziening pensioenverplichtingen opgenomen.

Korte beschrijving van de pensioenregeling

De pensioenregeling van het pensioenfonds betreft een middelloonregeling.

Het ouderdomspensioen is gelijk aan 1,875% (2016: 1,875%) van de som van de pensioengrondslagen, waarover premie aan het pensioenfonds is betaald. De pensioengrondslag is gelijk aan het (gemaximeerde) pensioensalaris minus de franchise.

De vroegste aanvangsleeftijd is 21 jaar, de pensioendatum is de 67-jarige leeftijd. Het is mogelijk het pensioen te vervroegen. De vroegst mogelijke pensioendatum is 5 jaar voor de AOW-leeftijd en de laatst mogelijke pensioendatum is 5 jaar na de AOW-leeftijd.

Het partnerpensioen bedraagt 70% van het verzekerde ouderdomspensioen. Per kind bedraagt het wezenpensioen 14% van het verzekerde ouderdomspensioen. Werknemers die jonger zijn dan 21 jaar zijn op risicobasis verzekerd voor partner- en wezenpensioen.

Directeuren in de branche kunnen ook vrijwillig bij het pensioenfonds verzekerd zijn.

Toeslagen

De toeslagverlening op de pensioenaanspraken van de deelnemers en de gewezen deelnemers en van de pensioengerechtigden is voorwaardelijk. Er bestaat geen recht op jaarlijkse toeslagen. Of er toeslag wordt verleend en in welke mate is afhankelijk van de financiële middelen van het pensioenfonds en van het oordeel van het bestuur en de actuaire over de financiële positie van het pensioenfonds. In het verleden verleende toeslagen geven geen garantie voor de toekomst.

Toeslagverlening

Het bestuur heeft op basis van de dekkingsgraad besloten geen toeslag te verlenen in 2017. In 2016 is eveneens geen toeslag verleend.

6. Overige schulden en overlopende passiva

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Nog te verrekenen premies	181	547
Derivaten met negatieve waarde	21.251	30.527
Belastingen en sociale lasten	1.968	1.866
Pensioenen	-	57
Kosten	816	938
Waardeoverdrachten	3	16
Overlopende passiva	62	87
	<u>24.281</u>	<u>34.038</u>

Alle schulden hebben een resterende looptijd van korter dan één jaar.

Risicobeheer

Solvabiliteitsrisico

Het pensioenfonds wordt bij het beheer van de pensioenverplichtingen en de financiering daarvan geconfronteerd met risico's. De belangrijkste doelstelling van het pensioenfonds is het nakomen van de pensioentoezeggingen. Voor het realiseren van deze doelstelling wordt gestreefd naar een toereikende solvabiliteit op basis van de reële waarde van de pensioenverplichtingen.

Het belangrijkste risico voor het pensioenfonds betreft het solvabiliteitsrisico, ofwel het risico dat het pensioenfonds niet beschikt over voldoende vermogen ter dekking van de pensioenverplichtingen. De solvabiliteit wordt gemeten zowel op basis van algemeen geldende normen als ook naar de specifieke normen welke door DNB worden opgelegd. Indien de solvabiliteit van het pensioenfonds zich negatief ontwikkelt, bestaat het risico dat het pensioenfonds de premie voor de onderneming en deelnemers moet verhogen en het risico dat er geen ruimte beschikbaar is voor een eventuele toeslag op opgebouwde pensioenrechten. In het uiterste geval kan het noodzakelijk zijn dat het pensioenfonds verworven pensioenaanspraken en pensioenuitkeringen moet verminderen.

	31-12-2017	31-12-2016
Het tekort op FTK-grondslagen is als volgt:		
Technische voorzieningen (exclusief spaarfonds gemoedsbezwaarden)	3.806.694	3.889.558
Buffers:		
S1 Renterisico	124.663	79.861
S2 Risico zakelijke waarden	570.881	564.126
S3 Valutarisico	166.868	172.404
S4 Grondstoffenrisico	-	-
S5 Kredietrisico	164.328	157.708
S6 Verzekeringstechnisch risico	105.503	110.521
S7 Liquiditeitsrisico	-	-
S8 Concentratierisico	-	-
S9 Operationeel risico	-	-
Diversificatie effect	-374.246	-359.010
Totaal S (vereiste buffers)	757.997	725.610
Vereist vermogen (artikel 132 Pensioenwet)	4.564.691	4.615.168
Pensioenvermogen (totaal activa - schulden)	4.304.841	4.119.678
Tekort	-259.850	-495.490

De toestandkoming van de verschillende risico's is op de pagina's hierna toegelicht.

Het pensioenfonds heeft ter afdekking van risico's derivatencontracten afgesloten. Hiermee is bij het bepalen van de vereiste buffers rekening gehouden. Bij de berekening van de buffers past het pensioenfonds het standaard model van DNB toe, waarbij uitgegaan wordt van het vereist vermogen in evenwichtssituatie, gebaseerd op de feitelijke asset mix.

Beleid en risicobeheer

Het bestuur beschikt over een aantal beleidsinstrumenten ten behoeve van het beheersen van deze risico's. Deze beleidsinstrumenten betreffen:

- beleggingsbeleid;
- premiebeleid;
- herverzekeringsbeleid;
- toeslagbeleid.

De keuze en toepassing van beleidsinstrumenten vindt plaats na uitvoerige analyses ten aanzien van te verwachten ontwikkelingen van de verplichtingen en de financiële markten. Daarbij wordt onder meer gebruikgemaakt van ALM-studies. Een ALM-studie is een analyse van de structuur van de pensioenverplichtingen en van verschillende beleggingsstrategieën en de ontwikkeling daarvan in diverse economische scenario's.

Marktrisico's (S1 - S3)

Het marktrisico omvat het renterisico, het risico zakelijke waarden, het inflatierisico en het valutarisico. Marktrisico omvat de mogelijkheden voor winst of verlies door een verandering van marktfactoren. Marktfactoren kunnen bijvoorbeeld marktprijzen zijn van aandelen, grondstoffen, vastgoed en private equity (prijsrisico), maar ook valutakoersen (valutarisico) of rentes (renterisico).

De strategie van het pensioenfonds met betrekking tot het beleggingsrisico wordt bepaald door de beleggingsdoelstellingen. Het marktrisico wordt op dagelijkse basis beheerst in overeenstemming met de aanwezige beleidskaders en richtlijnen. De overallmarktposities worden periodiek gerapporteerd aan het bestuur.

De mate waarin de beleggingsportefeuille van het pensioenfonds gevoelig is voor het prijs- en renterisico is in de volgende alinea weergegeven en vervolgens worden de risico's die het pensioenfonds loopt nader toegelicht.

S1 Renterisico

Het renterisico is het risico als gevolg van het niet-gematcht zijn van activa en passiva (inclusief off-balanceposten) dan wel inkomsten en uitgaven in termen van rentevoet, rentetypische looptijden, basisvaluta, liquiditeitstypische looptijden en gevoeligheid voor ontwikkeling in prijspeil.

De rentegevoeligheid kan worden gemeten door middel van de duration. De duration is de (met de contante waarde van de kasstromen) gewogen gemiddelde resterende looptijd in jaren. De duration geeft aan hoeveel procent bij benadering de reële waarde verandert bij een parallelle verschuiving van de rentecurve met 1 procentpunt. Een hoge duration geeft een hoge gevoeligheid voor veranderingen in de rente weer.

	31-12-2017		31-12-2016	
	Balanswaarde	Duration	Balanswaarde	Duration
Vastrentende waarden (voor derivaten)	2.283.514	7,6	2.109.341	8,0
Vastrentende waarden (na derivaten)	2.349.330	20,0	2.234.087	19,4
Technische voorzieningen (exclusief spaarfonds gemoedsbezwaarden)	3.806.694	19,2	3.889.558	19,6

In de balanswaarde van de technische voorziening wordt de voorziening voor gemoedsbezwaarden niet meegenomen (2017: € 480, 2016: € 392).

Op balansdatum is de duration van de vastrentende waarden (exclusief derivaten) aanzienlijk korter dan de duration van de verplichtingen. Er is derhalve sprake van een zogenaamde "duration-mismatch". Dit betekent dat bij een rentestijging de waarde van de beleggingen minder snel daalt dan de waarde van de verplichtingen (bij toepassing van de actuele marktrentestructuur), waardoor de dekkingsgraad zal stijgen. Bij een rentedaling zal de waarde van de beleggingen minder snel stijgen dan de waarde van de verplichtingen, waardoor de dekkingsgraad daalt.

Het pensioenfonds heeft de volgende beheersmaatregelen genomen:

- Het bestuur heeft besloten met ingang van 2015 het nominale renterisico van de kasstromen van de verplichtingen voor 70% af te dekken o.b.v. de UFR rente. In de uitvoering zal het feitelijke rentehedgepercentage zich binnen een bandbreedte van -5%punt en +5%punt bevinden op totaalniveau en binnen een bandbreedte van -3%punt en +3%punt op looptijdsegmentniveau.
- de netto-impact van renteveranderingen op de dekkingsgraad wordt in kwartaal- en risicorapportages inzichtelijk gemaakt.

Ultimo 2017 is de feitelijke afdekking van het renterisico ca. 69% (2016: 65%). Voor het realiseren van de nieuwe strategische doelstelling wordt de volgende staffel gehanteerd:

30-jaars euro swaprente:	afdekking renterisico:
< 1,0%	Heroverweging beleid
> 2,0%	60%
> 2,5%	65%
> 3,0%	70%

De samenstelling van de vastrentende waarden naar looptijd is als volgt:

	31-12-2017		31-12-2016	
		In %		In %
Resterende looptijd < 1 jaar	209.428	9,2	130.868	6,2
Resterende looptijd > 1 en < 5 jaar	462.177	20,2	434.789	20,6
Resterende looptijd > 5 jaar	1.611.909	70,6	1.543.684	73,2
	<u>2.283.514</u>	<u>100,0</u>	<u>2.109.341</u>	<u>100,0</u>

Inflatierisico

Een pensioenfonds loopt inflatierisico doordat de waarde van de pensioentoezeggingen anders op inflatieveranderingen reageert dan de waarde van de beleggingen. Het (gedeeltelijk) streven naar een reëel pensioen geeft een risico dat de verandering van de pensioenvoorzieningen als gevolg van inflatie niet gecompenseerd wordt door een waardeverandering van de beleggingen.

Beheersmaatregelen:

- de indexatieambitie wordt in de ALM getoetst en indien nodig worden beleggingsinstrumenten opgenomen die specifiek bescherming bieden tegen inflatie, zoals inflatieobligaties en -swaps. Dat is ultimo 2017 niet het geval.

S2 Risico zakelijke waarden

Risico zakelijke waarden is het risico van waardewijzigingen door de ontwikkeling van marktprijzen, die wordt veroorzaakt door factoren gerelateerd aan een individuele belegging, de uitgevende instelling of generieke factoren. Omdat alle beleggingen worden gewaardeerd tegen reële waarde waarbij waardewijzigingen onmiddellijk in het saldo van baten en lasten worden verwerkt, zijn alle wijzigingen in marktomstandigheden direct zichtbaar in het beleggingsresultaat. Het prijsrisico wordt gemitigeerd door diversificatie.

	31-12-2017		31-12-2016	
		In %		In %
Specificatie vastgoed beleggingen naar sector:				
Kantoren	19.853	5,3	19.513	5,8
Winkels	64.685	17,0	62.350	18,7
Woningen	155.203	40,8	156.166	46,9
Participaties in vastgoedmaatschappijen	133.239	35,0	89.324	26,8
Debiteuren	7.686	2,0	5.677	1,7
Liquide middelen	22	-	293	0,1
Crediteuren	-173	-0,1	-	-
	<u>380.515</u>	<u>100,0</u>	<u>333.323</u>	<u>100,0</u>

	31-12-2017		31-12-2016	
		In %		In %
Specificatie vastgoedbeleggingen naar regio:				
Europa	352.833	92,7	314.759	94,4
Noord-Amerika	11.930	3,2	10.539	3,2
Verre Oosten	7.198	1,9	2.055	0,6
Opkomende markten	1.019	0,3	5.677	1,7
Debiteuren	7.686	2,0	293	0,1
Liquide middelen	22	-	-	-
Crediteuren	-173	-0,1	-	-
	<u>380.515</u>	<u>100,0</u>	<u>333.323</u>	<u>100,0</u>

	31-12-2017		31-12-2016	
	In %		In %	
Specificatie aandelen naar sector:				
Financiële instellingen (w.o. banken en verzekeraars)	366.370	23,0	331.505	21,0
Industrie	149.483	9,5	148.807	9,5
Consumptiegoederen	482.461	30,5	484.794	31,0
Energie	68.976	4,4	86.513	5,5
Gezondheidszorg	7.574	0,5	7.482	0,5
Informatietechnologie	157.113	9,9	145.324	9,3
Grondstoffen	89.452	5,7	90.771	5,8
Telecommunicatie	191.637	12,1	182.718	11,7
Nutsbedrijven	54.834	3,5	76.257	4,9
Overige	13.649	0,9	11.869	0,8
	<u>1.581.549</u>	<u>100,0</u>	<u>1.566.040</u>	<u>100,0</u>

	31-12-2017		31-12-2016	
	In %		In %	
Specificatie aandelen naar regio:				
Europa	365.215	23,1	350.018	22,4
Noord-Amerika	744.153	47,1	769.043	49,1
Verre Oosten	399.147	25,2	372.783	23,8
Opkomende markten	73.034	4,6	74.196	4,7
	<u>1.581.549</u>	<u>100,0</u>	<u>1.566.040</u>	<u>100,0</u>

S3 Valutarisico

Valutarisico is het risico van waardeverandering door de ontwikkeling van de waarde van vreemde valuta ten opzichte van de euro. Door middel van valutaderivaten wordt dit risico afgedekt.

Het totaalbedrag dat buiten de euro wordt belegd bedraagt ultimo verslagjaar € 1.831.195 (2016: € 1.784.580).

Beheersmaatregelen: De beleggingsportefeuille is voor 72% (2016: 73%) afgedekt door de valutaderivaten.

Per einde boekjaar is de waarde van de uitstaande valutaderivaten € 3.935 (2016: € -4.822).

Het valutarisico wordt via een zogenaamde overlay uitgevoerd, waarbij de valutapositionen van de betreffende mandaten geaggregeerd worden afgedekt.

De vreemde valutapositie voor en na afdekking door valutaderivaten is als volgt weer te geven:

	Positie voor afdekking	Valuta- derivaten	Nettopositie na afdekking 2017	Nettopositie na afdekking 2016
EUR	2.452.790	1.322.654	3.775.444	3.635.729
USD	927.032	-895.347	31.685	18.529
HKD	88.636	-17.047	71.589	65.369
GBP	98.188	-95.487	2.701	1.023
JPY	119.545	-119.100	445	-1.403
CAD	58.926	-58.448	478	-41
CHF	33.323	-34.143	-820	-1.001
AUD	33.171	-31.664	1.507	-104
Overige	472.374	-67.483	404.891	395.255
	<u>4.283.985</u>	<u>3.935</u>	<u>4.287.920</u>	<u>4.113.356</u>

Marktrisico

Het marktrisico ten aanzien van de wel-rentedragende activa betreft primair het renterisico, dat als onderdeel van de risicocategorie matching- en renterisico hiervoor is beoordeeld.

Voor pensioenfondsen en verzekeraars resteert het marktrisico op de niet-rentedragende activa.

Beheersmaatregelen:

- gewenste risico's worden meegenomen in een ALM studie. Het betreft de risico's waarbij gekozen wordt op basis van risico/rendementverwachtingen;
- in de kwartaalrapportage wordt op basis van periodieke toetsing vastgesteld of het risico van dekkingsgraadveranderingen als gevolg van dit risico binnen vastgestelde grenzen blijft; en
- 'ongewenste' risico's zoals concentratierisico, tegenpartijrisico en waarderingsrisico worden via beheerovereenkomsten en beleggingsrichtlijnen gemanaged (zie ook Kredietrisico hierna).

Kredietrisico (S5)

Het risico dat een tegenpartij contractuele of andere overeengekomen verplichtingen (waaronder verstrekte kredieten, leningen, vorderingen, ontvangen garanties) niet nakomt al dan niet als gevolg van het aan restricties onderhevig zijn van buitenlandse betalingen.

Het risico dat wordt gelopen op risicodragende obligaties en andere schuldtitels is een gewenst risico voor zover daar een voldoende compensatie in de vorm van een hoger rendement tegenover staat.

Beheersmaatregelen:

- in de strategische risicoafweging op basis van de ALM wordt op basis van risicomaten een allocatie naar vastrentende waarden met kredietrisico bepaald; en
- binnen de beleggingsportefeuilles worden limieten opgenomen op kredietwaardigheidsratings van beleggingen in instrumenten, landen en/of sectoren.

Kredietrisico ontstaat ook bij het aangaan van transacties met externe partijen (onder andere derivatenposities) waarbij risico wordt gelopen op zulke tegenpartijen. Een faillissement van een tegenpartij kan tot verliezen leiden. Dit is een ongewenst risico dat, binnen redelijke grenzen, dient te worden geminimaliseerd.

Beheersmaatregelen:

-bij het aangaan van nieuwe derivatentransacties wordt de tegenpartij getoetst op kredietwaardigheid, bestaande blootstelling en andere relevante aspecten;

-iedere tegenpartij mag - afhankelijk van de kredietwaardigheid - slechts een bepaald percentage van het totale risico uitmaken, er wordt onderpand bedongen en de kwaliteit en frequentie van aanpassing worden vooraf vastgelegd en voortdurend gemonitord.

Ter afdekking van het settlementrisico wordt door het pensioenfonds alleen belegd in markten waar een voldoende betrouwbaar clearing- en settlementsysteem functioneert. Voordat in nieuwe markten wordt belegd, wordt eerst onderzoek gedaan naar de waarborgen op dit gebied. Met betrekking tot OTC-derivaten wordt door het pensioenfonds alleen gewerkt met tegenpartijen waarmee ISDA/CSA-overeenkomsten zijn afgesloten zodat posities van het pensioenfonds adequaat worden afgedekt door onderpand. Er wordt gebruik gemaakt van dagelijkse waarderingen.

	31-12-2017		31-12-2016	
		In %		In %
Specificatie vastrentende waarden naar regio:				
Europa	1.825.021	79,9	1.712.196	81,1
Noord-Amerika	296.057	13,0	233.540	11,1
Azië	63.528	2,8	63.720	3,0
Opkomende markten	73.285	3,2	73.696	3,5
Debiteuren	20.997	0,9	24.553	1,2
Liquide middelen	4.626	0,2	1.636	0,1
	<u>2.283.514</u>	<u>100,0</u>	<u>2.109.341</u>	<u>100,0</u>

Ten aanzien van de kredietwaardigheid van de debiteuren van de vastrentende portefeuille kan het volgende overzicht worden gegeven:

	31-12-2017		31-12-2016	
		In %		In %
AAA	800.852	35,0	758.368	35,8
AA	317.465	13,9	301.376	14,3
A	316.945	13,9	252.728	12,0
BBB	583.450	25,6	553.857	26,3
<BBB	162.127	7,1	139.244	6,6
Geen rating	77.052	3,4	77.579	3,7
Debiteuren	20.997	0,9	24.553	1,2
Liquide middelen	4.626	0,2	1.636	0,1
	<u>2.283.514</u>	<u>100,0</u>	<u>2.109.341</u>	<u>100,0</u>

De in bovenstaande tabel vermelde ratings zijn gebaseerd op de ratings afgegeven door ratingbureaus S&P, Moody's en Fitch.

S6 Verzekeringstechnisch risico

Langlevenrisico

Langlevenrisico is het risico dat (gewezen) deelnemers of pensioengerechtigden langer blijven leven dan gemiddeld verondersteld wordt bij de bepaling van de technische voorziening. Als gevolg hiervan volstaat de opbouw van het pensioenvermogen niet voor de uitkering van de pensioenverplichting.

Door toepassing van de Prognosetafel AG2016 met adequate correcties voor ervaringssterfte is het langlevenrisico op basis van de actuele inzichten verdisconteerd in de waardering van de pensioenverplichtingen.

Overlijdensrisico

Het overlijdensrisico betekent dat het pensioenfonds in geval van overlijden mogelijk een partnerpensioen moet toekennen waarvoor door het pensioenfonds geen voorzieningen zijn getroffen. Het nog niet gefinancierde gedeelte van het partnerpensioen (ANW hiaat) wordt jaarlijks herverzekerd op risicobasis.

Arbeidsongeschiktheidsrisico

Het arbeidsongeschiktheidsrisico betreft het risico dat het pensioenfonds voorzieningen moet treffen voor premievrijstelling bij invaliditeit en het toekennen van een arbeidsongeschiktheidspensioen (schadereserve). Voor dit risico wordt jaarlijks een risicopremie in rekening gebracht. Het verschil tussen de risicopremie en de werkelijke kosten wordt verwerkt via het resultaat. De actuariële uitgangspunten voor de risicopremie worden periodiek herzien.

Het beleid van het pensioenfonds is om het overlijden- en arbeidsongeschiktheidsrisico niet her te verzekeren.

Toeslagrisico

Het bestuur van het pensioenfonds heeft de ambitie om toeslagen op pensioenaanspraken en -uitkeringen te verlenen. De mate waarin dit kan worden gerealiseerd is afhankelijk van de ontwikkelingen in de rente, rendement, looninflatie en demografie. Uitdrukkelijk wordt opgemerkt dat de toezegging voor toekomstige toeslagverlening voorwaardelijk is.

Verzekeringstechnisch risico

De belangrijkste verzekeringstechnische risico's voor het fonds zijn de levensverwachting en arbeidsongeschiktheid. Wanneer ontwikkelingen op deze gebieden leiden tot aanpassing van de grondslagen, zal het fonds hiertoe direct overgaan.

Beheersmaatregelen:

-het verzekeringstechnisch risico wordt bewaakt aan de hand van de jaarlijkse actuariële analyses van het fonds en landelijke publicaties inzake levensverwachting en arbeidsongeschiktheid.

S7 Liquiditeitsrisico

Liquiditeitsrisico is het risico dat beleggingen niet tijdig en/of niet tegen een aanvaardbare prijs kunnen worden omgezet in liquide middelen. Hierdoor kan het pensioenfonds op korte termijn niet aan zijn verplichtingen voldoen. Waar de overige risicocomponenten vooral de langere termijn betreffen (solvabiliteit), gaat het hierbij om de kortere termijn. Dit risico wordt beheerst door in het strategische en tactische beleggingsbeleid voldoende ruimte aan te houden voor de liquiditeitsposities. Er wordt eveneens rekening gehouden met de directe beleggingsopbrengsten en andere inkomsten zoals premies. Gegeven het feit dat een groot deel van de beleggingsportefeuille snel verhandelbaar is en in liquiditeiten is om te zetten, is het liquiditeitsrisico op nihil gesteld bij de toepassing van het standaardmodel van DNB voor de bepaling van het vereist eigen vermogen.

S8 Concentratierisico

Grote posten zijn aan te duiden als een vorm van concentratierisico. Om te bepalen welke posten hieronder vallen, moeten per beleggingscategorie alle instrumenten met dezelfde debiteur worden gesommeerd. Als grote post wordt aangemerkt elke post die meer dan 2% van het balanstotaal uitmaakt. Concentratierisico is gemeten naar concentratie van een land of bij een tegenpartij.

Dit betreft per 31 december 2017 de volgende posten (percentage ten opzichte van het balanstotaal ultimo 2017: 13% respectievelijk ultimo 2016: 14%):

	<u>31-12-2017</u>	<u>31-12-2016</u>
Dit betreft per balansdatum de volgende posten:		
Vastrentende waarden:		
Staatsobligaties Frankrijk	136.035	138.210
Staatsobligaties Duitsland	202.757	204.096
Staatsobligaties Nederland	238.028	241.666

In het algemeen geldt dat concentratierisico kan optreden als een adequate spreiding van activa en passiva ontbreekt. Concentratierisico's kunnen optreden bij een concentratie van de portefeuille in regio's, economische sectoren of tegenpartijen. Een portefeuille van beleggingen die sterk sectorgebonden is, kan door deze sectorconcentratie een verhoogd risico lopen. Indien aandelen in dezelfde sector worden aangehouden is sprake van een cumulatief concentratierisico.

Beheersmaatregelen:

-concentraties worden beperkt via de mandaatrichtlijnen die aan de vermogensbeheerders worden opgedragen. Op basis van analyses wordt beoordeeld of deze acceptabel zijn of dat deze teruggebracht moeten worden.

Bij de bepaling van het vereist eigen vermogen past het pensioenfonds het standaardmodel van de DNB toe. In dat model wordt het concentratierisico vooralsnog op nihil gesteld.

De belangrijkste vorm van concentratierisico in de verplichtingen van het pensioenfonds is de demografische opbouw van de (gewezen) deelnemers en pensioengerechtigden. Gegeven de aard is dit risico niet te beïnvloeden. De gemiddelde leeftijd bedraagt 61,0 jaar (2016 : 60,5 jaar), waarbij sprake is van een gelijkmatige leeftijdsspreiding.

Op grond hiervan heeft het bestuur geconcludeerd dat er geen sprake is van concentratie in de activa of verplichtingen en dat er daarom geen buffer voor concentratierisico wordt aangehouden.

S9 Operationeel risico

Het operationeel risico is het risico dat samenhangt met ondoelmatige of onvoldoende doeltreffende procesinrichting of procesuitvoering. Het risico van een onjuiste afwikkeling van transacties, fouten in de verwerking van gegevens, het verloren gaan van informatie, fraude en dergelijke. Dergelijke risico's worden door het pensioenfonds beheerst door het stellen van hoge kwaliteitseisen aan de organisaties die bij de uitvoering betrokken zijn op gebieden zoals interne organisatie, procedures, processen en controles, kwaliteit geautomatiseerde systemen, enzovoorts. Het pensioenbeheer en vermogensbeheer zijn uitbesteed en komen derhalve terug onder uitbestedingsrisico. Het operationeel risico is beoordeeld als een beperkt risico. Aangezien hiermee sprake is van adequate beheersing van de operationele risico's worden hiervoor door het pensioenfonds geen buffers aangehouden in de solvabiliteitstoets.

Beheersmaatregelen:

- Het fonds kent een heldere organisatiestructuur waarbij de monitoring van de verschillende risico's expliciet is toegewezen aan de PUC-commissie, de BAC, en het DB.
- Voor de beheersing van operationele risico's die onderdeel zijn van de uitvoering die is uitbesteed, steunt het fonds op de beheersmaatregelen van de uitvoerders. Het fonds ontvangt per kwartaal en desgewenst tussentijds rapportages over de uitvoering en de risico's van de pensioenbeheerder en de vermogensbeheerders. De PUC-commissie respectievelijk de BAC beoordelen de risico's en de beheersing door de uitvoerders.. Deze rapportages worden beoordeeld door de PUC-commissie, respectievelijk de BAC.

Uitbestedingsrisico

Het uitbestedingsrisico is het risico dat de continuïteit, integriteit en/of kwaliteit van de aan derden uitbesteede werkzaamheden, worden geschaad. Het uitbestedingsrisico vormt een belangrijk aandachtsgebied voor het fonds. Zowel het pensioenbeheer als het vermogensbeheer is uitbesteed.

Beheersmaatregelen:

- Het fonds beschikt over een Uitbestedingsbeleid.
- Het fonds ontvangt periodiek rapportages over de wijze waarop de uitbestedingspartijen de risico's beheersen in de uitvoering die aan hen is uitbesteed. Hiertoe wordt gebruikgemaakt van SLA-rapportages, kwartaalrapportages van vermogensbeheerders, nalevingsverklaringen inzake compliance en ISAE 3402-verklaringen van externe uitvoerders;
- Periodiek voert het bestuur gesprekken met het management, risicomanagement & compliance en auditors van de externe uitvoerders. Tijdens deze gesprekken wordt er onder andere gesproken en beoordeeld op de inrichting en uitvoering van het "Three Lines of Defence" model, het IT-landschap en de bijbehorende risico's, integriteits- en privacygevoelige risico's.
- De dienstverlening door de uitbestedingspartijen wordt jaarlijks geëvalueerd.

Omgevingsrisico

Het omgevingsrisico is het risico als gevolg van buiten het fonds komende veranderingen op het gebied van concurrentieverhoudingen, belanghebbenden, reputatie en ondernemingsklimaat. Het omgevingsrisico is voor het fonds zelf het minst direct te beïnvloeden. Om die reden volgt het fonds ontwikkelingen in de nabije omgeving van het fonds op de voet. Dit betreft met name ontwikkelingen bij aangesloten werkgevers, politiek, media-aandacht voor pensioen in algemene zin en media aandacht voor het fonds in het bijzonder.

Beheersmaatregelen:

- De veelvuldige contacten met direct betrokkenen bij het fonds en specialisten in de pensioenmarkt;
- Periodieke strategische analyse en vaststelling van de strategische nota
- De communicatie aan alle betrokkenen door middel van de website, nieuwsbrieven en de pensioenkrant op basis van een jaarlijks vastgesteld communicatieplan.

IT-risico

Het IT-risico is het risico dat bedrijfsprocessen en informatievoorziening onvoldoende integer, niet continu of onvoldoende beveiligd en ondersteund worden door IT.

Beheersmaatregelen:

- Het fonds verspreidt vertrouwelijke stukken alleen via beveiligde verbindingen en stelt in 2018 een eigen IT-beleid op voor de belanghebbenden van het fonds en als richtlijn voor de uitbestedingspartijen;
- Ten aanzien van de IT-omgeving van de externe uitvoerders steunt het fonds op de beheersmaatregelen van de diverse dienstverleners. Deze beheersmaatregelen worden meegenomen bij het uitbestedingsrisico en actief gemonitord en beoordeeld door de verantwoordelijke commissies.

Kwaliteit

In de SLA-afspraken, als onderdeel van de uitvoeringsovereenkomst, zijn de afspraken vastgelegd omtrent de kwaliteit van de dienstverlening. Ieder kwartaal wordt de SLA-rapportage toegelicht door de accountmanager in de IRM-commissie. Structureel wordt er, naast over naleving van de service levels, gesproken over de afhandeling van klachten, incasso bij werkgevers, toezicht op AFM compliance en de ISAE 3402-rapportage. Daarnaast hebben de voorzitters elk kwartaal een gesprek met de directie van Syntrus Achmea Pensioenbeheer over voortgang, issues, kwaliteit e.d. Het kwaliteitsrisico wordt beoordeeld als een aanzienlijk risico (= residu risico). Er zijn diverse acties lopend om dit risico te verlagen: er is meerdere keren geëscaleerd over de dienstverlening, er is een plan van aanpak waarin structurele verbeteringen staan en controles ten behoeve van de ISAE worden frequenter uitgevoerd (per kwartaal i.p.v. per jaar). Daarnaast worden acties van Syntrus Achmea strak gemonitord en besproken in de diverse contactmomenten door de voorzitters, de IRM-commissie en het bestuursbureau.

Omgevingsrisico

Het omgevingsrisico is het risico als gevolg van buiten het fonds komende veranderingen op het gebied van concurrentieverhoudingen, belanghebbenden, reputatie en ondernemingsklimaat.

Het omgevingsrisico is voor het fonds als een beperkt risico beoordeeld, omdat het risico het minst direct te beïnvloeden is. Om die reden volgt het fonds ontwikkelingen in de nabije omgeving van het fonds op de voet. Dit betreft met name ontwikkelingen bij aangesloten werkgevers, politiek, media-aandacht voor pensioen in algemene zin en media-aandacht voor het fonds in het bijzonder.

Beheersmaatregelen:

- de veelvuldige contacten met direct betrokkenen bij het fonds en specialisten in de pensioenmarkt en
- de communicatie aan alle betrokkenen door middel van de website, nieuwsbrieven en de pensioenkrant.

Systeemrisico

Systeemrisico betreft het risico dat het mondiale financiële systeem (de internationale markten) niet langer naar behoren functioneert waardoor beleggingen van het pensioenfonds niet langer verhandelbaar zijn en zelfs, al dan niet tijdelijk, hun waarde kunnen verliezen. Net als voor andere marktpartijen, is dit risico voor het pensioenfonds niet beheersbaar.

IT-risico

Het IT-risico is het risico dat bedrijfsprocessen en informatievoorziening onvoldoende integer, niet continu of onvoldoende beveiligd en ondersteund worden door IT.

Door de volledige uitbesteding van het pensioen- en vermogensbeheer beschikt het fonds niet over een eigen IT-infrastructuur. Toch is het wel van belang dat het bestuur weet hoe de uitbestede relaties omgaan met het IT-risico. Om het IT-risico te kunnen beoordelen heeft de IRM commissie een bespreking gehouden met de Security Officer van Syntrus Achmea. Overall wordt dit IT-risico als beperkt/laag beoordeeld.

Beheersmaatregelen:

- ten aanzien van de IT-omgeving van de externe uitvoerders steunt het fonds op de beheersmaatregelen van de diverse dienstverleners. Het fonds ontvangt jaarlijks van de externe uitvoerders een rapportage over de juistheid en volledigheid van onder andere de IT-infrastructuur en
- in de jaarlijkse gesprekken met de risicomangers van de uitvoerders wordt expliciet stilgestaan bij het de IT-risico's als continuïteit en beveiliging van de IT-systemen.

Integriteitsrisico

Het integriteitsrisico is het risico dat de integriteit van het fonds dan wel het financiële stelsel wordt beïnvloed als gevolg van niet-integere, onethische gedragingen van de organisatie, medewerkers, bestuur, andere organen van het fonds of uitbestedingspartijen of de leiding in het kader van Wet- en regelgeving en maatschappelijke en door het fonds opgestelde normen.

Beheersmaatregelen:

- Minimaal jaarlijks voert het fonds een systematische integriteitsrisico analyse (SIRA) uit op alle integriteitsrisico's, waarbij de risico's en de beheersing wordt geëvalueerd. Hierbij wordt tevens kennis genomen van de SIRA en integriteitsrapportages van de uitbestedingspartijen;
- Het fonds beschikt over een gedragscode waarin de doelstellingen en maatregelen zijn vastgelegd . De naleving van de ggedragscoden wordt periodieke getoets. Jaarlijks wordt een nalevingsverklaring uitgevraagd;
- Het fonds heeft een compliance officer aangesteld om toe te zien op de naleving van de gedragscode;
- Het bestuur eist van partijen waarmee het fonds zaken doet eveneens een gedragscode en toetst of deze minimaal voldoet aan de eigen gedragscode. In de afspraken met partijen is vastgelegd op welke manier verantwoording wordt afgelegd en op welke wijze incidenten worden gemeld.

Juridisch risico

Het juridisch risico is het risico samenhangend met (veranderingen in en naleving van) wet- en regelgeving, het mogelijk worden bedreigd van de rechtspositie van het fonds, met inbegrip van de mogelijkheid dat contractuele bepalingen niet afdwingbaar of niet correct gedocumenteerd zijn.

Beheersmaatregelen:

- Voor het opstellen van juridische documenten wordt gebruikgemaakt van gespecialiseerde partijen;
- Wijzigingen in Wet- en regelgeving worden regelmatig besproken in het bestuur. Voor wijzigingen met een grote impact wordt een projectgroep gevormd met daarin een vertegenwoordiging vanuit de relevante disciplines.

Verbonden partijen

Transacties met bestuurders

Inzake de beloning van bestuurders wordt verwezen naar de toelichting Pensioenuitvoeringskosten. Er zijn geen leningen verstrekt aan, noch is er sprake van vorderingen op, (voormalige) bestuurders.

Niet in de balans opgenomen activa en verplichtingen

Langlopende contractuele verplichtingen

Het pensioenfonds heeft een uitbestedingovereenkomst afgesloten met Syntrus Achmea Pensioenbeheer N.V. tot en met eind 2017. Met het bestuur zijn afspraken gemaakt over de vergoedingensystematiek. Deze systematiek bestaat zowel uit vaste als variabele componenten. De vergoeding voor 2017 bedraagt circa €2.700.

Met ingang van 2018 heeft het fonds een uitbestedingsovereenkomst met APG afgesloten. Deze overeenkomst loopt tot en met 2022.

Het pensioenfonds heeft het vermogensbeheer uitbesteed aan verschillende vermogensbeheerders. Met de verschillende vermogensbeheerders zijn contracten afgesloten waarvan de opzegtermijn varieert van 1 tot 3 maanden.

Belangrijke gebeurtenissen na balansdatum

Er zijn na de balansdatum geen gebeurtenissen geweest van dien aard dat een wezenlijk ander beeld zou ontstaan van de financiële positie per einde 2017 dan op grond van dit jaarrapport kan worden verkregen.

6 TOELICHTING OP DE STAAT VAN BATEN EN LASTEN

(x € 1.000)

7. Premiebijdragen voor risico fonds (van werkgevers en werknemers)

	2017	2016
Verplichte verzekering werkgevers- en werknemersgedeelte	45.749	42.246
Aanvullende verzekering	84	92
Vrijwillige voortgezette verzekering	954	1.069
	<u>46.787</u>	<u>43.407</u>
Afschrijving premievorderingen	512	822
	<u>47.299</u>	<u>44.229</u>

De totale bijdrage van werkgever en werknemers bedraagt 23,0% (2016: 23,0%) van de loonsom.

De zuivere kostendekkende, gedempte en feitelijke premie volgens artikel 130 van de Pensioenwet zijn als volgt:

	2017	2016
Zuivere kostendekkende premie	73.489	62.613
Gedempte premie	45.683	41.671
Feitelijke premie	47.742	44.527

De zuivere kostendekkende premie is gebaseerd op de marktrente (nominale rentetermijnstructuur van 31 december 2016 gepubliceerd door DNB).

De feitelijke premie is als bate verantwoord. De feitelijke premie is exclusief mutaties inzake premievorderingen en inclusief dotatie van de opslag voor premievrije deelneming (PVD) van €955 (2016: vrijval €1.120).

In de zuivere kostendekkende premie en gedempte premie is tevens rekening gehouden met de vrijval van de opslag voor PVD.

Het pensioenfonds hanteert voor de jaarlijkse toetsing van de hoogte van de kostendekkende premie een gedempte kostendekkende premie. Hierbij wordt de gedempte kostendekkende premie jaarlijks vastgesteld op basis van het gemiddelde van de nominale rentetermijnstructuur van het afgelopen boekjaar.

De samenstelling van de zuivere kostendekkende premie is als volgt:

	2017	2016
Actuarieel benodigde premies	59.287	50.387
Opslag voor uitvoeringskosten	3.115	2.652
Solvabiliteitsopslag (vereist eigen vermogen)	11.087	9.574
	<u>73.489</u>	<u>62.613</u>

De samenstelling van de gedempte premie is als volgt:

	2017	2016
Actuarieel benodigde premies	20.162	19.096
Opslag voor uitvoeringskosten	3.115	2.652
Solvabiliteitsopslag (vereist eigen vermogen)	3.770	3.628
Voorwaardelijke onderdelen	18.636	16.295
	<u>45.683</u>	<u>41.671</u>

Voor de gedempte premie is aangesloten bij de methodiek van het FTK voor een gedempte premie op basis van verwacht rendement: een opslag ter grootte van de hoogste van het vereist eigen vermogen en de kosten voor toekomstige toeslagen. De kosten voor toeslagen zijn gebaseerd op een toeslag ter grootte van het gemiddelde van de loon- en prijsindex (meetkundig circa 2,5%, totale reële rekenrente = 2,7%). Deze kosten zijn hoger dan de opslag voor het vereist eigen vermogen, dus is het meerdere (boven de opslag voor het VEV) verwerkt in een aanvullende premie voor voorwaardelijke onderdelen.

8. Beleggingsresultaten voor risico pensioenfonds

2017	Directe beleggings- opbrengsten	Indirecte beleggings- opbrengsten	Kosten van vermogens- beheer	Totaal
Vastgoedbeleggingen	14.010	24.952	-1.602	37.360
Aandelen	-	130.569	-1.016	129.553
Vastrentende waarden	33.133	-22.884	-1.420	8.829
Derivaten	13.855	60.006	-32	73.829
Overige beleggingen	-1.109	-	-379	-1.488
	<u>59.889</u>	<u>192.643</u>	<u>-4.449</u>	<u>248.083</u>
2016	Directe beleggings- opbrengsten	Indirecte beleggings- opbrengsten	Kosten van vermogens- beheer	Totaal
Vastgoedbeleggingen	9.836	12.231	-979	21.088
Aandelen	687	193.848	-1.042	193.493
Vastrentende waarden	32.895	114.277	-1.438	145.734
Derivaten	18.308	65.337	-51	83.594
Overige beleggingen	-138	-	-7	-145
	<u>61.588</u>	<u>385.693</u>	<u>-3.517</u>	<u>443.764</u>

De kosten van vermogensbeheer omvatten de kosten die door de custodian en vermogensbeheerder(s) direct bij het fonds in rekening zijn gebracht. Het aandeel van het fonds in de kosten die door de vermogensbeheerders ten laste van beleggingsfondsen zijn gebracht is onderdeel van de indirecte beleggingsopbrengsten. Deze bedragen € 12.677 (2016: € 11.208).

De beleggingskosten bedragen hiermee rekening houdend in totaal € 17.126 (2016: € 14.725). Deze kosten bestaan voor € 10.744 uit beheervergoedingen (2016: € 10.127), voor € 2.249 uit performance-gerelateerde vergoedingen (2016: € 1.177) en voor € 4.133 uit transactiekosten (2016: € 3.421).

9. Pensioenuitkeringen

	2017	2016
Ouderdomspensioen	83.616	81.185
Partnerpensioen	17.846	17.479
Wezenpensioen	247	241
Arbeidsongeschiktheid	712	502
Afkopen	1.208	689
	<u>103.629</u>	<u>100.096</u>

De post afkopen betreft de afkoop van pensioenen die lager zijn dan € 467,89 (2016: € 465,94) per jaar overeenkomstig artikel 66 van de Pensioenwet (vermelde bedragen zijn in hele euro's).

De toeslag op de uitkeringen per 1 januari 2017 zoals vastgesteld door het bestuur bedraagt 0% (2016: 0%).

10. Pensioenuitvoeringskosten

	2017	2016
Administratiekosten	2.656	2.114
Administratiekosten Bestuursbureau	752	666
Advieskosten	484	305
Bestuurskosten	681	620
Raad van Toezicht	66	40
Communicatiekosten	239	260
De Nederlandsche Bank	263	254
Pensioenfederatie	26	26
Autoriteit Financiële Markten	15	14
Honoraria onafhankelijke accountant	72	59
Suppletie BTW over periode 2011 - 2014	-100	-
Overige kosten	15	78
	<u>5.169</u>	<u>4.436</u>

Administratiekosten

De toename van de administratiekosten in 2017 ten opzichte van 2016 is toe te schrijven aan door Syntrys Achmea Pensioenbeheer en APG in rekening gebrachte kosten ad € 490 in verband met de transitie van het fonds naar APG.

Administratiekosten Bestuursbureau

De kosten hiervan worden apart van de administratiekosten gepresenteerd. De stijging ten opzichte van 2016 wordt veroorzaakt door inhuur van een externe medewerker.

Advieskosten

In de advieskosten zijn adviseurskosten in verband met de transitie van het fonds naar APG ad € 109 opgenomen. In de advieskosten is € 41 (2016: € 10) opgenomen van PricewaterhouseCoopers Belastingadviseurs N.V. voor BTW advies.

Communicatiekosten

In de communicatiekosten zijn eenmalige kosten in verband met de transitie van het fonds naar APG ad € 4 opgenomen.

Honoraria onafhankelijke accountant

De externe onafhankelijke accountant is evenals in 2016 PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.

Het onderzoek van de jaarrekening omvat zowel de wettelijke controle van de statutaire jaarrekening als de verslagstaten in het kader van de Pensioenwet. In de accountantskosten zijn eenmalige kosten in verband met de transitie van het fonds naar APG ad € 9 opgenomen.

Op grond van artikel 382a Titel 9 Boek 2 BW is de vermelding van de honoraria van de onafhankelijke accountant als volgt:

	2017		2016	
	PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.	Overig Pw C-netwerk	PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.	Overig Pw C-netwerk
Onderzoek van de jaarrekening en verslagstaten	72	-	59	-
Andere controleopdrachten	-	-	-	-
Fiscale adviesdiensten	-	41	-	10
Andere niet-controlediensten	-	-	-	18
	<u>72</u>	<u>41</u>	<u>59</u>	<u>28</u>

Bezoldiging Personeelsleden

Het pensioenfonds heeft zowel in 2017 als in 2016 geen personeel in dienst. De beheeractiviteiten worden op basis van een uitvoeringsovereenkomst verricht door personeel in dienst van Syntrus Achmea Pensioenbeheer dan wel vermogensbeheerder.

Bestuursbureau

Het bestuursbureau houdt zich bezig met de ondersteuning van de werkzaamheden van het bestuur, verantwoordingsorgaan en raad van toezicht. De personeelsleden van het bestuursbureau zijn in loondienst van Syntrus Achmea Pensioenbeheer dan wel extern ingehuurd. Het bestuursbureau opereert onafhankelijk van de uitvoeringsorganisaties. Om dit te waarborgen zijn onafhankelijkheidsverklaringen opgesteld. De medewerkers van het bestuursbureau leggen rechtstreeks verantwoording af aan het bestuur.

Bezoldiging bestuurders

De transacties met bestuurders hebben betrekking op de vergoedingen voor de werkzaamheden verband houdende met de bestuurs- en commissievergaderingen. De vergoedingen bestaan uit vacatiegeld van € 380 (2016: € 370) en vergoeding van reis- en verblijfkosten van € 25 (2016: € 17).

Er zijn geen leningen verstrekt aan, noch is er sprake van vorderingen op (voormalige) bestuurders.

Van het bestuur is de heer Parênt deelnemer en zijn de heer Nagtegaal en mevrouw Groenen gewezen deelnemer aan de pensioenregeling van het pensioenfonds.

Van het Verantwoordingsorgaan zijn de heren Oonk, Groeneveld, Meenhorst en mevrouw Borghuis deelnemers van het pensioenfonds. De heer Termond en de heer Van den Bos zijn pensioengerechtigden van het pensioenfonds.

11. Mutatie technische voorzieningen voor risico fonds

	2017	2016
Pensioenopbouw	58.179	49.452
Rentetoevoeging	-8.408	-2.217
Onttrekking voor pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten	-103.636	-100.801
Wijziging marktrente	-48.675	355.740
Wijziging actuariële uitgangspunten	22.052	-122.963
Wijziging uit hoofde van overdrachten van rechten	-1.325	-1.256
Overige mutaties technische voorzieningen	-963	-13.689
	<u>-82.776</u>	<u>164.266</u>

Pensioenopbouw

Onder pensioenopbouw is opgenomen de actuariel berekende waarde van de diensttijdopbouw. Dit is het effect op de voorziening pensioenverplichtingen van de in het verslagjaar opgebouwde nominale rechten ouderdomspensioen en partnerpensioen. Verder is hierin begrepen het effect van de individuele salarisontwikkeling.

Rentetoevoeging

De voorziening pensioenverplichtingen is in het boekjaar opgerent met -0,217% (2016: -0,060%). Dit is de éénjaarsrente uit de door DNB gepubliceerde rentetermijnstructuur per 31 december 2016.

Onttrekking voor pensioenuitkeringen en pensioenuitvoeringskosten

Verwachte toekomstige pensioenuitkeringen worden vooraf actuariel berekend en opgenomen in de technische voorziening. De onder dit hoofd opgenomen afname van de voorziening betreft het bedrag dat vrijkomt ten behoeve van de financiering van de pensioenen in de verslagperiode.

Jaarlijks valt een bedrag van de opslag voor excassokosten (voor het lopende boekjaar 2,0%, vanaf volgend boekjaar 2,5%) van de in het jaar gedane uitkeringen vrij ter financiering van de gemaakte pensioenuitvoeringskosten (excassokosten).

Wijziging marktrente

Jaarlijks wordt per 31 december de actuele waarde van de technische voorzieningen herrekend door toepassing van de actuele rentetermijnstructuur. Het effect van de verandering van de rentetermijnstructuur wordt verantwoord onder het hoofd wijziging marktrente.

Wijziging actuariële uitgangspunten

De actuariële grondslagen en/of methoden worden periodiek beoordeeld en mogelijk herzien ten behoeve van de berekening van de actuele waarde van de pensioenverplichtingen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van interne en externe actuariële deskundigheid. Dit betreft onder meer de vergelijking van veronderstellingen ten aanzien van sterfte, langlevens, arbeidsongeschiktheid met werkelijke waarnemingen voor zowel de gehele bevolking als specifiek voor de populatie van het pensioenfonds.

De vaststelling van de toereikendheid van de voorziening voor pensioenverplichtingen is een inherent onzeker proces, waarbij gebruik wordt gemaakt van schattingen en oordelen door het bestuur van het pensioenfonds. Het effect van deze wijzigingen wordt verantwoord in het resultaat op het moment dat de actuariële uitgangspunten worden herzien.

Opslag voor excassokosten

In het boekjaar is de opslag voor excassokosten verhoogd van 2% naar 2,5% van de voorziening pensioenverplichtingen. De impact van deze verhoging bedraagt € 18.536 en is verantwoord onder de "Wijziging actuariële uitgangspunten".

Premievrije opbouw arbeidsongeschikte deelnemers

In het boekjaar is besloten tot wijziging van de reserveringsmethodiek voor premievrije opbouw van arbeidsongeschikte deelnemers. De reservering wordt bepaald op basis van de contante waarde van toekomstige in uitzicht gestelde pensioenen voor premievrije arbeidsongeschikte deelnemers in plaats van de contante waarde van toekomstige premies. Het effect van deze wijziging bedraagt € 3.516 en is verwerkt als "Wijziging actuariële uitgangspunten".

Overige mutaties technische voorzieningen

De onder deze post opgenomen mutaties van de voorziening hebben betrekking op de kanssystemen.

	2017	2016
Resultaat op kanssystemen:		
Resultaat op sterfte	2.788	-4.186
Resultaat op arbeidsongeschiktheid	-3.281	-1.208
Resultaat op mutaties	-470	-8.295
	<u>-963</u>	<u>-13.689</u>

12. Saldo overdrachten van rechten voor risico fonds

	2017	2016
Inkomende waardeoverdrachten	-1.398	-37
Uitgaande waardeoverdrachten	2.948	1.077
	<u>1.550</u>	<u>1.040</u>

Dit betreft de ontvangst van of betaling aan pensioenfonds of pensioenverzekeraar van respectievelijk de vorige of nieuwe werkgever van de contante waarde van premievrije pensioenaanspraken van deelnemers die tot de ontslagdatum zijn opgebouwd. De ontvangen koopsommen worden aangewend voor de inkoop van extra dienstjaren.

	2017	2016
Wijziging technische voorziening inzake overdracht van rechten:		
- toevoeging aan de technische voorzieningen	1.366	40
- onttrekking aan de technische voorzieningen	-2.691	-1.296
	<u>-1.325</u>	<u>-1.256</u>

	2017	2016
Het resultaat op de waardeoverdrachten is als volgt:		
- overgenomen pensioenverplichting	-32	3
- overgedragen pensioenverplichting	257	-219
	<u>225</u>	<u>-216</u>

13. Herverzekeringen

	2017	2016
Premies herverzekeringen ANW hiaat	83	84
Premies herverzekeringen WIA excedent	-4	-
Uitkeringen van herverzekerd ANW hiaat en WIA excedent	-293	-
Uitkeringen van herverzekerd arbeidsongeschiktheidsrisico	-3	-
	<u>-217</u>	<u>84</u>

Het fonds heeft het ANW hiaat herverzekerd bij Elips Life.

Het WIA excedent was tot 2015 herverzekerd bij Swiss Re. In 2017 is premiejaar 2014 afgerekend en is een uitkering uit hoofde van WIA excedent ontvangen.

Belastingen

De activiteiten van het pensioenfonds zijn vrijgesteld van belastingheffing in het kader van de vennootschapsbelasting.

Bestemming saldo van baten en lasten

Ten aanzien van de bestemming van het saldo van baten en lasten is geen bepaling opgenomen in de statuten van het fonds. De bestemming is nader uitgewerkt in de ABTN. Het voorstel voor de bestemming van het saldo van baten en lasten over 2017 is opgenomen onder de staat van baten en lasten.

Vaststelling van de jaarrekening door het bestuur

Het bestuur van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus heeft de jaarrekening 2017 vastgesteld in de vergadering van 20 juni 2018.

Namens het bestuur,

20 juni 2018, Harderwijk

W.M. Parênt, voorzitter
W.J. Boot, vicevoorzitter
R.G. Nagtegaal
I. Slikkerveer
H.W.T. de Vaan
M.M.E.P. Groenen
P. de Groot
A. Soederhuizen

9 OVERIGE GEGEVENS

OVERIGE GEGEVENS

1 Statutaire regeling omtrent de bestemming van het saldo van baten en lasten

Ten aanzien van de bestemming van het saldo van baten en lasten is geen bepaling opgenomen in de statuten van het fonds. De bestemming is nader uitgewerkt in de ABTN.

Het voorstel voor de bestemming van het saldo van baten lasten over 2017 is opgenomen in de jaarrekening.

2. ACTUARIËLE VERKLARING

Opdracht

Door Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus te De Meern is aan Mercer (Nederland) B.V. de opdracht verleend tot het afgeven van een Actuariële Verklaring als bedoeld in de Pensioenwet over het boekjaar 2017.

Onafhankelijkheid

Als waarmerkend actuaire ben ik onafhankelijk van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus, zoals vereist conform artikel 148 van de Pensioenwet. Ik verricht geen andere werkzaamheden voor het pensioenfonds.

Gegevens

De gegevens waarop mijn onderzoek is gebaseerd, zijn verstrekt door en tot stand gekomen onder de verantwoordelijkheid van het bestuur van het pensioenfonds. Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie heb ik mij gebaseerd op de financiële gegevens die ten grondslag liggen aan de jaarrekening.

Afstemming accountant

Op basis van de door mij en de accountant gehanteerde Handreiking heeft afstemming plaatsgevonden over de werkzaamheden en de verwachtingen bij de controle van het boekjaar. Voor de toetsing van de technische voorzieningen en voor de beoordeling van de vermogenspositie als geheel heb ik de materialiteit bepaald op € 7.610.000. Met de accountant ben ik overeengekomen om geconstateerde afwijkingen boven € 950.000 te rapporteren. Deze afspraken zijn vastgelegd en de uitkomsten van mijn bevindingen zijn met de accountant besproken.

Ik heb voorts gebruik gemaakt van de door de accountant in het kader van de jaarrekeningcontrole onderzochte basisgegevens. De accountant van het pensioenfonds heeft mij geïnformeerd over zijn bevindingen ten aanzien van de betrouwbaarheid (materiële juistheid en volledigheid) van de basisgegevens en de overige uitgangspunten die voor mijn oordeel van belang zijn.

Werkzaamheden

Ter uitvoering van de opdracht heb ik, conform mijn wettelijke verantwoordelijkheid zoals beschreven in artikel 147 van de Pensioenwet, onderzocht of is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet.

De door het pensioenfonds verstrekte basisgegevens zijn zodanig dat ik die gegevens als uitgangspunt van de door mij beoordeelde berekeningen heb aanvaard.

Als onderdeel van de werkzaamheden voor de opdracht heb ik onder meer onderzocht of:

- de technische voorzieningen, het minimaal vereist eigen vermogen en het vereist eigen vermogen toereikend zijn vastgesteld;
- de kostendekkende premie voldoet aan de gestelde wettelijke vereisten;
- het beleggingsbeleid in overeenstemming is met de prudent-person regel.

Voorts heb ik mij een oordeel gevormd over de vermogenspositie van het pensioenfonds. Daarbij heb ik mij gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen en is mede het financieel beleid van het pensioenfonds in aanmerking genomen.

Mijn onderzoek heb ik zodanig uitgevoerd, dat een redelijke mate van zekerheid wordt verkregen dat de resultaten geen onjuistheden van materieel belang bevatten.

De beschreven werkzaamheden en de uitvoering daarvan zijn in overeenstemming met de binnen het Koninklijk Actuarieel Genootschap geldende normen en gebruiken, en vormen naar mijn mening een deugdelijke grondslag voor mijn oordeel.

Oordeel

De technische voorzieningen zijn, overeenkomstig de beschreven berekeningsregels en uitgangspunten, als geheel gezien, toereikend vastgesteld. Het eigen vermogen van het pensioenfonds is op de balansdatum lager dan het wettelijk vereist eigen vermogen, maar niet lager dan het wettelijk minimaal vereist eigen vermogen.

Met inachtneming van het voorafgaande heb ik mij ervan overtuigd dat is voldaan aan de artikelen 126 tot en met 140 van de Pensioenwet, met uitzondering van artikel 132 lid 1, omdat het eigen vermogen van het pensioenfonds op de balansdatum lager is dan het wettelijk vereist eigen vermogen.

Op basis van de uitkomsten van de uitgevoerde haalbaarheidstoets in 2017 concludeer ik dat er sprake is van de verwachting dat het pensioenresultaat circa 92% bedraagt. Echter, op basis van de beleidsdekkingsgraad op de balansdatum en de ontwikkeling van de actuele dekkingsgraad zal het pensioenfonds naar verwachting op de korte termijn niet in staat zijn om een (volledige) toeslag te verlenen.

De beleidsdekkingsgraad van het pensioenfonds op balansdatum is lager dan de dekkingsgraad bij het vereist eigen vermogen, doch ten minste gelijk aan de dekkingsgraad bij het minimaal vereist eigen vermogen.

Mijn oordeel over de vermogenspositie van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus is gebaseerd op de tot en met balansdatum aangegane verplichtingen en de op dat moment aanwezige middelen. De vermogenspositie is naar mijn mening niet voldoende, omdat het aanwezig eigen vermogen lager is dan het vereist eigen vermogen.

Amstelveen, 20 juni 2018

Drs. E.L. van den Doel AAG
verbonden aan Mercer (Nederland) B.V.

3. Controleverklaring van de onafhankelijke accountant

Aan: het bestuur van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus

Verklaring over de jaarrekening 2017

Ons oordeel

Naar ons oordeel geeft de jaarrekening van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus een getrouw beeld van de grootte en de samenstelling van het vermogen van de stichting op 31 december 2017 en van het resultaat over 2017 in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 van het in Nederland geldende Burgerlijk Wetboek (BW).

Wat we hebben gecontroleerd

Wij hebben de in dit jaarrapport opgenomen jaarrekening 2017 van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus te Harderwijk ('de stichting') gecontroleerd.

De jaarrekening bestaat uit:

- de balans per 31 december 2017;
- de staat van baten en lasten over 2017; en
- de toelichting met een overzicht van de gehanteerde grondslagen voor financiële verslaggeving en overige toelichtingen.

Het stelsel voor financiële verslaggeving dat is gebruikt voor het opmaken van de jaarrekening is Titel 9 Boek 2 BW.

De basis voor ons oordeel

Wij hebben onze controle uitgevoerd volgens Nederlands recht, waaronder ook de Nederlandse controlestandaarden vallen. Onze verantwoordelijkheden op grond hiervan zijn beschreven in de paragraaf 'Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening'.

Wij vinden dat de door ons verkregen controle-informatie voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel.

Onafhankelijkheid

Wij zijn onafhankelijk van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus zoals vereist in de Wet toezicht accountantsorganisaties (Wta), de Verordening inzake de onafhankelijkheid van accountants bij assuranceopdrachten (ViO) en andere voor de opdracht relevante onafhankelijkheidsregels in Nederland. Verder hebben wij voldaan aan de Verordening gedrags- en beroepsregels accountants (VGBA).

Verklaring over de in het jaarrapport opgenomen andere informatie

Naast de jaarrekening en onze controleverklaring daarbij, omvat het jaarrapport andere informatie, die bestaat uit:

- het bestuursverslag;
- de overige gegevens;
- bijlagen.

Op grond van onderstaande werkzaamheden zijn wij van mening dat de andere informatie:

- met de jaarrekening verenigbaar is en geen materiële afwijkingen bevat;
- alle informatie bevat die op grond van Titel 9 Boek 2 BW is vereist.

Wij hebben de andere informatie gelezen en hebben op basis van onze kennis en ons begrip, verkregen vanuit de jaarrekeningcontrole of anderszins, overwogen of de andere informatie materiële afwijkingen bevat.

Met onze werkzaamheden hebben wij voldaan aan de vereisten in Titel 9 Boek 2 BW en de Nederlandse Standaard 720. Deze werkzaamheden hebben niet dezelfde diepgang als onze controlewerkzaamheden bij de jaarrekening.

Het bestuur is verantwoordelijk voor het opstellen van de andere informatie, waaronder het verslag en de overige gegevens in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW.

Verantwoordelijkheden met betrekking tot de jaarrekening en de accountantscontrole

Verantwoordelijkheden van het bestuur voor de jaarrekening

Het bestuur is verantwoordelijk voor:

- het opmaken en het getrouw weergeven van de jaarrekening in overeenstemming met Titel 9 Boek 2 BW; en voor
- een zodanige interne beheersing die het bestuur noodzakelijk acht om het opmaken van de jaarrekening mogelijk te maken zonder afwijkingen van materieel belang als gevolg van fouten of fraude.

Bij het opmaken van de jaarrekening moet het bestuur afwegen of de stichting in staat is om haar werkzaamheden in continuïteit voort te zetten. Op grond van het genoemde verslaggevingsstelsel moet het bestuur de jaarrekening opmaken op basis van de continuïteitsveronderstelling, tenzij het bestuur het voornemen heeft om de stichting te liquideren of de bedrijfsactiviteiten te beëindigen of als beëindiging het enige realistische alternatief is. Het bestuur moet gebeurtenissen en omstandigheden waardoor gereede twijfel zou kunnen bestaan of de stichting haar bedrijfsactiviteiten kan voortzetten, toelichten in de jaarrekening.

Onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening

Onze verantwoordelijkheid is het zodanig plannen en uitvoeren van een controleopdracht dat wij daarmee voldoende en geschikte controle-informatie verkrijgen voor het door ons af te geven oordeel.

Ons controleoordeel beoogt een redelijke mate van zekerheid te geven dat de jaarrekening geen afwijkingen van materieel belang bevat. Een redelijke mate van zekerheid is een hoge mate maar geen absolute mate van zekerheid waardoor het mogelijk is dat wij tijdens onze controle niet alle afwijkingen ontdekken.

Afwijkingen kunnen ontstaan als gevolg van fraude of fouten en zijn materieel indien redelijkerwijs kan worden verwacht dat deze, afzonderlijk of gezamenlijk, van invloed kunnen zijn op de economische beslissingen die gebruikers op basis van deze jaarrekening nemen. De materialiteit beïnvloedt de aard, timing en omvang van onze controlewerkzaamheden en de evaluatie van het effect van onderkende afwijkingen op ons oordeel.

Een meer gedetailleerde beschrijving van onze verantwoordelijkheden is opgenomen in de bijlage bij onze controleverklaring.

Amsterdam, 20 juni 2018

PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.

Origineel getekend door drs. H.C. van der Rijst RA

Bijlage bij onze controleverklaring over de jaarrekening 2017 van Stichting Pensioenfonds voor de Architectenbureaus

In aanvulling op wat is vermeld in onze controleverklaring hebben wij in deze bijlage onze verantwoordelijkheden voor de controle van de jaarrekening nader uiteengezet en toegelicht wat een controle inhoudt.

De verantwoordelijkheden van de accountant voor de controle van de jaarrekening

Wij hebben deze accountantscontrole professioneel-kritisch uitgevoerd en hebben waar relevant professionele oordeelsvorming toegepast in overeenstemming met de Nederlandse controlestandaarden, ethische voorschriften en de onafhankelijkheidseisen. Onze doelstelling is om een redelijke mate van zekerheid te verkrijgen dat de jaarrekening vrij van materiële afwijkingen als gevolg van fouten of fraude is. Onze controle bestond onder andere uit:

- Het identificeren en inschatten van de risico's dat de jaarrekening afwijkingen van materieel belang bevat als gevolg van fouten of fraude, het in reactie op deze risico's bepalen en uitvoeren van controlewerkzaamheden en het verkrijgen van controle-informatie die voldoende en geschikt is als basis voor ons oordeel. Bij fraude is het risico dat een afwijking van materieel belang niet ontdekt wordt groter dan bij fouten. Bij fraude kan sprake zijn van samenspanning, valsheid in geschrifte, het opzettelijk nalaten transacties vast te leggen, het opzettelijk verkeerd voorstellen van zaken of het doorbreken van de interne beheersing.
- Het verkrijgen van inzicht in de interne beheersing die relevant is voor de controle met als doel controlewerkzaamheden te selecteren die passend zijn in de omstandigheden. Deze werkzaamheden hebben niet als doel om een oordeel uit te spreken over de effectiviteit van de interne beheersing van de stichting.
- Het evalueren van de geschiktheid van de gebruikte grondslagen voor financiële verslaggeving en het evalueren van de redelijkheid van schattingen door het bestuur en de toelichtingen die daarover in de jaarrekening staan.
- Het vaststellen dat de door het bestuur gehanteerde continuïteitsveronderstelling aanvaardbaar is. Tevens op basis van de verkregen controle-informatie vaststellen of er gebeurtenissen en omstandigheden zijn waardoor gereede twijfel zou kunnen bestaan of de stichting haar bedrijfsactiviteiten in continuïteit kan voortzetten. Als wij concluderen dat er een onzekerheid van materieel belang bestaat, zijn wij verplicht om aandacht in onze controleverklaring te vestigen op de relevante gerelateerde toelichtingen in de jaarrekening. Als de toelichtingen inadequaat zijn, moeten wij onze verklaring aanpassen. Onze conclusies zijn gebaseerd op de controle-informatie die verkregen is tot de datum van onze controleverklaring. Toekomstige gebeurtenissen of omstandigheden kunnen er echter toe leiden dat een organisatie haar continuïteit niet langer kan handhaven.
- Het evalueren van de presentatie, structuur en inhoud van de jaarrekening en de daarin opgenomen toelichtingen en het evalueren of de jaarrekening een getrouw beeld geeft van de onderliggende transacties en gebeurtenissen.

Wij communiceren met het bestuur onder andere over de geplande reikwijdte en timing van de controle en over de significante bevindingen die uit onze controle naar voren zijn gekomen, waaronder eventuele significante tekortkomingen in de interne beheersing.

IV. Bijlagen

1. Benoemende organisaties

De volgende organisaties benoemen leden in het bestuur en/of het VO:

- Koninklijke Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten (BNA);
- De Unie;
- FNV;
- CNV Vakmensen;
- CSO; en
- ANBO.

2. Externe partijen

Het fonds werkte in 2017 samen met de volgende externe partijen:

Uitvoeringsorganisatie

Pensioenbeheer

Syntrus Achmea Pensioenbeheer N.V.

Vermogensbeheer

BMO Global Asset Management

Bouwinvest Real Estate Investment Management B.V.

PGGM Vermogensbeheer B.V.

Syntrus Achmea Real Estate & Finance

Bestuursbureau

Syntrus Achmea Pensioenbeheer N.V., sector Advies & Financiën

Fiduciair Management

BMO Global Asset Management

Custodian

KAS BANK N.V.

Adviserend actuaris

Triple A - Risk Finance B.V.

Certificerend actuaris

Mercer (Nederland) B.V.

Externe adviseurs

Sprenkels & Verschuren B.V.

Catapult creëert

Onafhankelijke externe accountant

PricewaterhouseCoopers Accountants N.V.

Compliancewerkzaamheden

KPMG Advisory N.V.

3. Nevenfuncties

De volgende relevante nevenactiviteiten hebben de bestuursleden in 2017 vervuld:

W.M. Parênt	DGA Ons Architecten BV te Moordrecht DGA Fibonacci Architecten BV te Moordrecht Lid klant- en adviesraad PGGM Bestuurder goededoelenstichting Cribrum Foundation
W.J. Boot	Werkzaam bij FNV Bestuurslid Bedrijfstakpensioenfonds Reiswerk Lid visitatiecommissie Witteveen+Bos Raadgevende ingenieurs B.V.
R.G. Nagtegaal	Lid raad van advies Inbo architecten, adviseurs, stedenbouwkundigen Voorzitter stichting Geerestein (beheerder werknemersparticipatieregeling) Bestuurder stichting Sawa, 100% aandeelhouder AAG, adviesbureau voor financiën en onroerend goed in de gezondheidszorg (tot 1 januari 2018) Lid raad van commissarissen Coöperatie ParkeerService u.a. (tot 1 november 2017) Diverse adviesfuncties
H. Schuijt	Bestuurslid SPO Lid beleggingscommissie Pensioenfonds Gasunie Lid raad van commissarissen Loyalis Lid raad van advies Quantrust Voorzitter raad van toezicht Pensioenfonds voor de Detailhandel
I. Slikkerveer	Senior adviseur pensioenen bij De Unie Niet-uitvoerend bestuurslid Pensioenfonds Metalekro Werknemersvoorzitter Pensioenfonds Nederlandse Groothandel Voorzitter examencommissie Stichting Pensioen Opleidingen
H.W.T. de Vaan	Werkzaam bij CNV Vakmensen Vicevoorzitter Bedrijfstakpensioenfonds Reiswerk Bestuurslid Bedrijfstakpensioenfonds TrueBlue Bestuurslid Vroegpensioenfonds VPTech
R.H.A. van Vledder	Voorzitter klantenraad Syntrus Real Estate & Finance Voorzitter Stichting Pensioenfonds IBM Nederland Lid raad van toezicht BPF Schilders Lid klantenraad BMO Global Asset Management Nederland Lid Monitoring Commissie VITP-Toezichtcode Lid visitatiecommissie Stichting Pensioenfonds voor Huisartsen Lid visitatiecommissie Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten

Niet-uitvoerend bestuurder stichting De Nationale APF
Voorzitter adviescommissie DNB opvangregeling voor levensverzekeraars
Lid raad van commissarissen BNP Paribas Cardif NL, tevens voorzitter van het auditcomité en lid van het riskcomité

M.M.E.P. Groenen   DGA luijten I smeulders I architecten B.V.
DGA luijten I smeulders I tussenholding B.V.
DGA Mg Architectuur B.V.

De volgende relevante nevenactiviteiten hebben de leden van het VO in 2017 vervuld:

H.W. Oonk   Controller bij IAA Architecten
Penningmeester RevitGG
DGA Oonk management B.V.

D. Borghuis   Bureaumanager bij Maas Architecten B.V.
Collectecoördinator Nierstichting

T. Termond   Vrijwilliger voor publiciteit bij Stichting Uit Eigen Beweging

G.J. Groeneveld   Controller bij De Jong Gortemaker Algra Architecten en Ingenieurs B.V.
Bestuurslid namens BNA in algemeen bestuur Stichting Fonds Architectenbureaus
Secretaris Stichting Familie Sponsorplan Roemenië
Vrijwilliger thuisadministratie Welzijn Woerden

W. Meenhorst   Architect bij JHK Architecten

B. van den Bos   Bestuurslid (technische zaken) VVE van wooncomplex in Amsterdam

E. Borgert   Eigenaar/architect bij Aerde Borgert Architecten
Voorzitter Ladies' Circle Tilburg

De volgende relevante nevenactiviteiten hebben de leden van de RvT in 2017 vervuld:

P.M.L. Frentrop   Bestuurder Nederlands Governance Genootschap
Lid raad van toezicht beleggingsfonds Hoofbosch
Bestuurder Stichting ING Aandelen
Bestuurder Stichting Administratiekantoor Unilever N.V.
Bestuurder Stichting FORsettlement
Bestuurder Stichting Investor Claims Against Fortis
Bestuurder Stichting Renaissance Instituut
Lid raad van toezicht Grant & Eisenhofer ESG Institute

M.A. Bongers   Lid raad van commissarissen en voorzitter Auditcommissie Rabobank Amsterdam
Lid raad van advies Start-ups inzake Cybersecurity, Privacyonderzoek en IT-recruitment
Examinator en docent RA-Praktijkopleiding Nederlandse Beroepsorganisatie van Accountants (NBA)
Lid Raad voor Beroepsethiek Nederlandse Orde van Register EDP-Auditors (NOREA)
Adviseur voor verschillende instellingen en bedrijven, onder andere op het gebied van toezicht, IT, finance en strategie

H.G.I.M. Peters   Bestuurder en voorzitter beleggingscommissie Stichting Pensioenfonds Openbaar Vervoer (SPOV)
Voorzitter Stichting Pensioenfonds Rockwool
Bestuurder en lid risicocommissie en beleggingscommissie Pensioenfonds HaskoningDHV
Bestuurslid Kring van Pensioenspecialisten

De volgende relevante nevenfuncties hebben de onafhankelijke leden van de klachten- en geschillencommissie in 2017, naast hun reguliere functie, vervuld:

B.J. Bodewes   Voorzitter geschillencommissie BPF Schilders

L. Berrich   Geen relevante nevenfuncties

F. Prins   Voorzitter Belanghebbendenorgaan Delta Lloyd APF vanaf 1 juni 2017
Lid raad van toezicht Bpf Tex in liquidatie
Extern juridisch adviseur juridische commissie ABN AMRO Pensioenfonds
Interim-voorzitter Stichting Duivenvoorde tot en met 31 december 2017

4. Samenstelling bestuursbureau

Samenstelling bestuursbureau per ultimo 2017:

P.O. Bos, directeur
M.J. Bonekamp, specialist vermogensbeheer
E.M. Bosman, bestuursadviseur
M. van Hilten, bestuursadviseur
M. Langendoen, specialist vermogensbeheer